

*MASTER
NEGATIVE
NO. 93-81412-17*

MICROFILMED 1993

COLUMBIA UNIVERSITY LIBRARIES/NEW YORK

as part of the
"Foundations of Western Civilization Preservation Project"

Funded by the
NATIONAL ENDOWMENT FOR THE HUMANITIES

Reproductions may not be made without permission from
Columbia University Library

COPYRIGHT STATEMENT

The copyright law of the United States - Title 17, United States Code - concerns the making of photocopies or other reproductions of copyrighted material.

Under certain conditions specified in the law, libraries and archives are authorized to furnish a photocopy or other reproduction. One of these specified conditions is that the photocopy or other reproduction is not to be "used for any purpose other than private study, scholarship, or research." If a user makes a request for, or later uses, a photocopy or reproduction for purposes in excess of "fair use," that user may be liable for copyright infringement.

This institution reserves the right to refuse to accept a copy order if, in its judgement, fulfillment of the order would involve violation of the copyright law.

AUTHOR:

KRAMER, WILLY

TITLE:

DE ARISTOTELIS QUI
FERTUR...

PLACE:

LEIPZIG

DATE:

1910

Master Negative #

93-81412-17

COLUMBIA UNIVERSITY LIBRARIES
PRESERVATION DEPARTMENT

BIBLIOGRAPHIC MICROFORM TARGET

Original Material as Filmed - Existing Bibliographic Record

88Ar51
PZ

Krämer, Willy: De Aristotelis qui fertur Oeconomicorum
libro primo. Leipzig 1910: Hoffmann. 83 S. 8°

Gießen, Phil. Diss. v. 21. Dez. 1910, Ref. Immisch

[Geb. 21. März 88 Bullau, Kr. Erbach; Wohnort: Gießen; Staatsangeh.:
Hessen; Vorbildung: Gymn. Gießen Reife O. 06; Studium: Gießen 7 S.;
Rig. 13. Dez. 09.] [U 11. 1362]

Volume of pamphlets

53516

Restrictions on Use:

TECHNICAL MICROFORM DATA

FILM SIZE: 35mm

REDUCTION RATIO: 11x

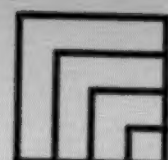
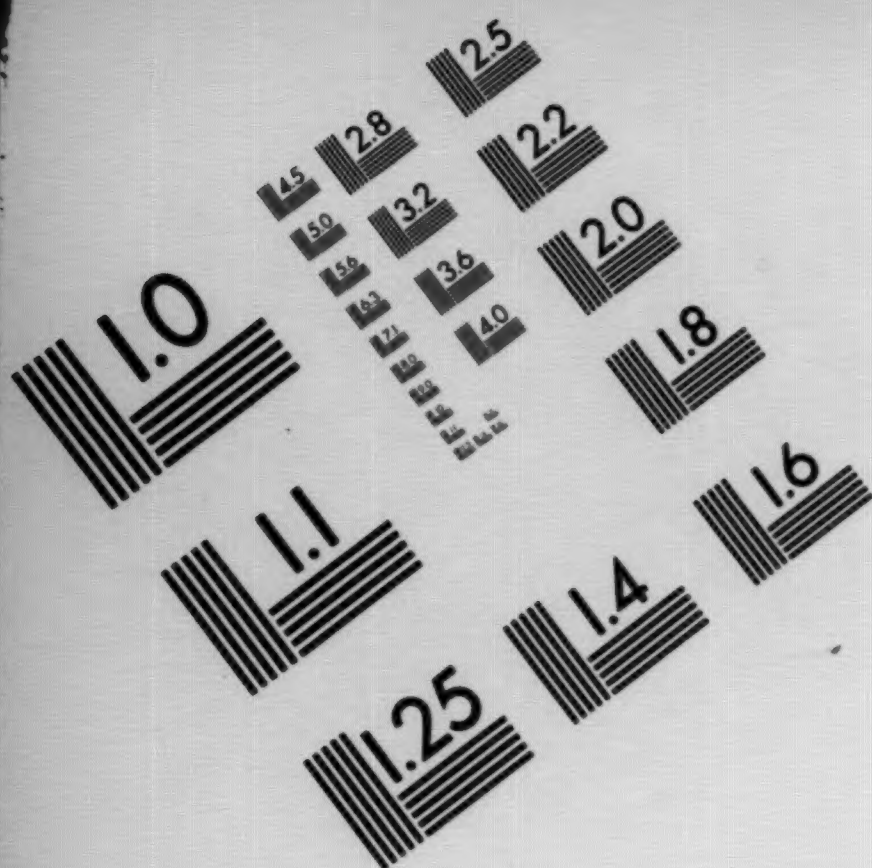
IMAGE PLACEMENT: IA IIA IB IIB

DATE FILMED: 6.14.93

INITIALS M. D. C.

FILMED BY: RESEARCH PUBLICATIONS, INC WOODBRIDGE, CT

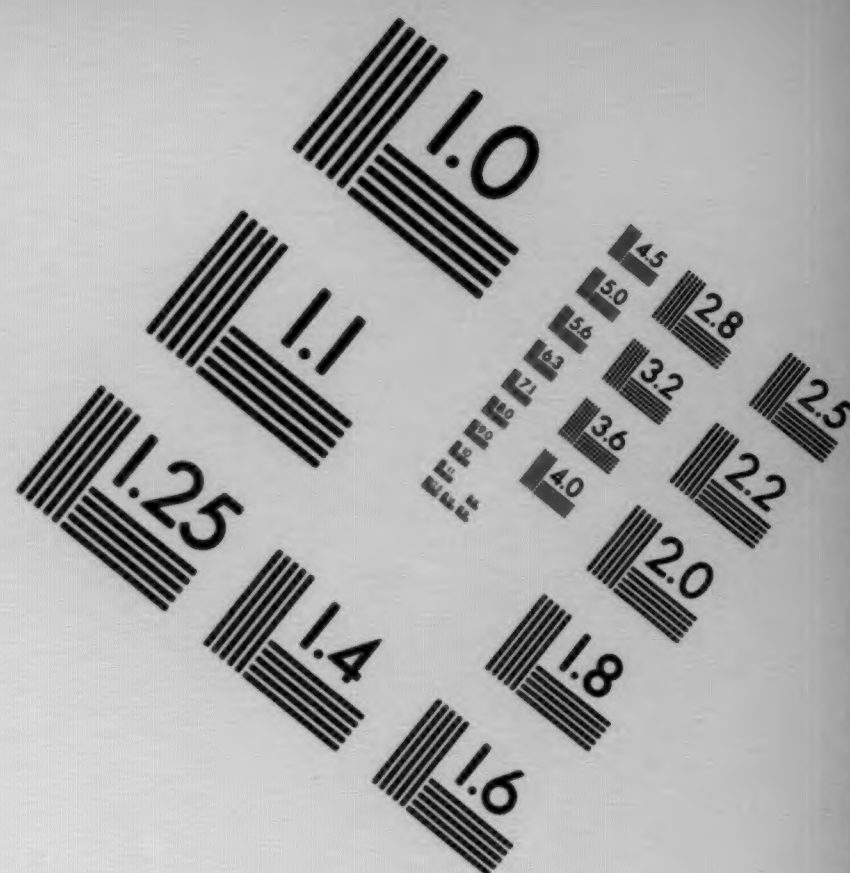

AIM

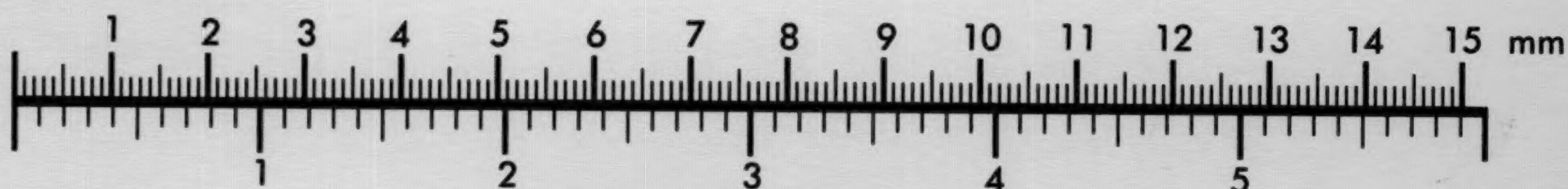
Association for Information and Image Management

1100 Wayne Avenue, Suite 1100
Silver Spring, Maryland 20910

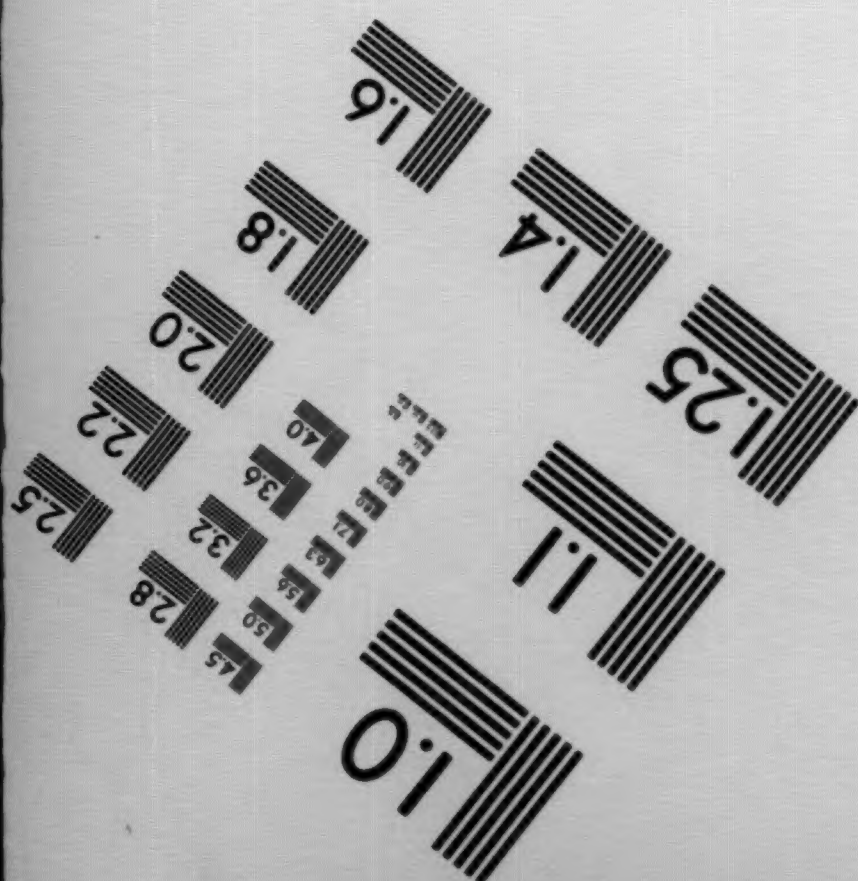
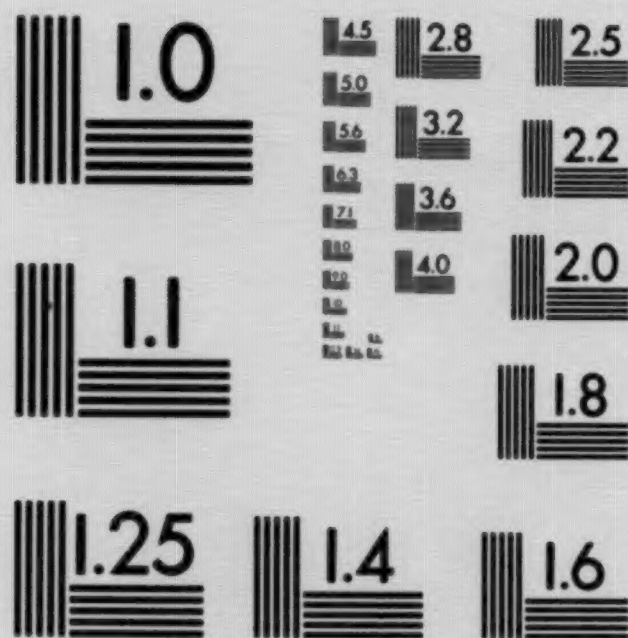
301/587-8202

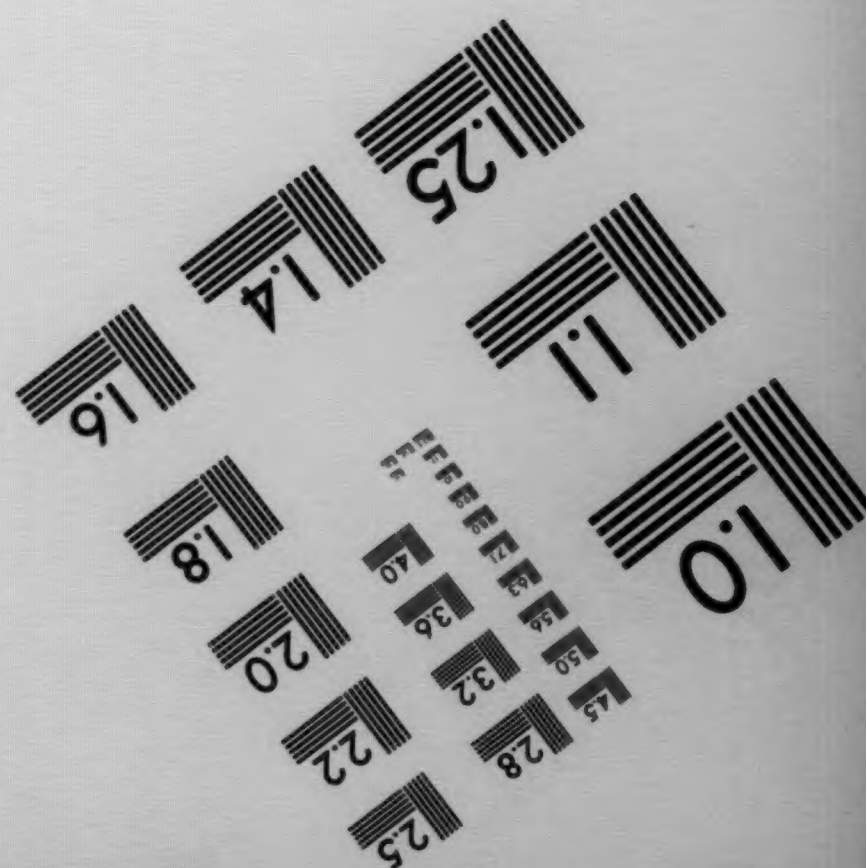
Centimeter

Inches

MANUFACTURED TO AIM STANDARDS
BY APPLIED IMAGE, INC.

De Aristotelis qui fertur Oeconomicorum libro primo.

Inaugural-Dissertation

zur

Erlangung der Doktorwürde

bei der

**Philosophischen Fakultät der Grossherzoglich Hessischen
Ludwigs-Universität zu Glessen**

eingereicht von

Willy Krämer
aus Bullau.

Leipzig
Druck von August Hoffmann
1910.

Genehmigt durch das Prüfungskollegium am 10. XII. 1909

Referent: Dr. Immisch.

Ottoni Immisch
sacrum

De Aristotelis qui fertur Oeconomicorum libro primo.

In citationibus Oeconomicorum atque Politicorum paginae Bekkerianae duobus primis numeris omissis signatae sunt: 43 a1 pro 1343 a1; 52 a1 pro 1252 a1.

Quid iudicaverit Aristoteles philosophus de re familiari administranda i. e. *περὶ οἰκονομίας*, si intellegere volumus, imprimis adeundus est eius Politicorum liber primus. Quo in libro paene nihil aliud tractatur nisi quaestiones oeconomicae, ita ut totus fere liber primus a ceteris Politicorum libris seiunctus pro dissertatione de re familiari scripta haberi possit. Eum autem cohaerere cum reliquis septem libris multis ex locis intellegitur, velut si contendit auctor rem publicam esse dissolvendam in suas partes, si qualis sit cognoscere velimus cf. 52a 18 sqq.: *ὥσπερ γὰρ ἐν τοῖς ἄλλοις τὸ σύνθετον μέχρι τῶν ἐσυνθέτων ἀνάγκη διαφεῖν (ταῦτα γὰρ ἐλάχιστα μέρη τοῦ παντός), οὕτω καὶ πόλιν ἐξ ὧν σύγκειται σκοποῦντες ὁψόμεθα*. Quibus excerptis relationibus, quae ostendunt librum primum esse coniungendum cum reliquo Politicorum opere, hic totus liber per se absolute stare potest quasi „peculiaris *περὶ οἰκονομίας* dissertatio“.¹⁾

¹⁾ Amsdorf, Symbolae ad Aristotelis politicorum crisin spectantes, pars altera, diss. Landshut 1894/95, p. 4.

Superest autem etiam alterum opus ad oeconomiam spectans, quod Aristotelis sub nomine fertur. Tribus constat libris, quorum editionem Fr. Susemihlius curavit a. 1887 sub titulo: Aristotelis quae feruntur Oeconomica. Quorum quale sit negotium h. l. paucis exponere mihi liceat. Cum duorum quidem librorum priorum habeamus ipsa exemplaria Graeca, tertius non ad hanc pervenit aetatem nisi in translationibus Latinis,¹⁾ quarum praecipuam conscripsit a. 1295 Durandus de Alvernia (Du.) duorum episcoporum auxilio usus. Qui libri omnes, id quod imprimis est tenendum, Aristoteli philosopho perperam sunt adiudicati, cum omnes certa originis alienae praebeant indicia. Ultra etiam progressus est F. Bockius,²⁾ qui hos tres libellos plane nihil habere commune docuit, „praeterquam quod eodem traditionis vinculo continentur.“

Qua ex farragine Oeconomicorum Ps.-Aristotelicorum hac in dissertatione mihi proposui inquirere in libellum primum, ut pro viribus meis explicare coner, quae sit eius condicio quisque sit eius auctor. Sed ne quid praetermittam, priusquam accedam ad rem ipsam, in introductione mei opusculi etiam de libello altero breviter recensam sententias virorum doctorum recentiorum, postea occasione data redeam ad illam tertii libri translationem Latinam.

Librum secundum inter omnes hodie constat „neque ab Aristotele neque a primi scriptore neque eum in finem, ut primum illum continuaret . . . . . compositum esse.“³⁾ Nuperrime de eo egerunt U. Wilcken: Zu den pseudoaristotelischen Ökonomika (Hermes XXXVI [1901] pg.

¹⁾ praetermitto translationes Hebraicas atque Arabicas.

²⁾ F. Bock: Aristoteles Theophrastus Seneca de matrimonio, diss. Lips. 1898 p. 18.

³⁾ cf. Susemihl. l. l. pg. IX/X.

187 ss.) et P. Schneider: Das II. Buch der aristotelischen Ökonomika, diss. Bamb. 1908.¹⁾

Constat autem duabus partibus is libellus, quarum in altera (I) enumerantur quattuor artis oeconomicae genera: βασιλική, σατραπική, πολιτική, ιδιωτική — habemus igitur partem ut ita dicam theoreticam —; altera (II), quam practicam dixeris, continet varia artificiorum exempla historica, quibus vel civitates vel earum principes usu angustias aerariorum publicorum sublevare conati sunt.

Id pro certo haberi potest hanc exemplorum collectionem ex iis esse exortam, quae significavit Aristoteles Pol. 59a 3 ss.: *ἐτι δὲ καὶ τὰ λεγόμενα σποράδην, δι' ὧν ἐπιτε-
τυχήκασιν ἔνιοι χρηματίζόμενοι δεῖ συλλέγειν.*

Ipsis vero his exemplis historicis usi sunt viri docti Niebuhrius²⁾ et Susemihlius (praef. pg. XI/XII.) ad statuendum tempus, quo noster libellus compositus sit. Cum enim dicat auctor 46a 27 se enarrare velle *ὅσα δὲ τινες τῶν πρότερον πεπράγασιν*, sine dubio recte concluderunt viri docti omnes viros ab auctore prolatos multis iam annis ante auctoris aetatem mortuos esse oportere nos statuere. Cum autem inveniatur 53a 5 nomen Ophelae cuiusdam, quem a. 308/7 demum interemptum esse statuerunt, libellum non ante a. 260 vel 250 esse compositum censuerunt. Terminum vero qui dicitur „ante quem“ posuerunt annum fere 200, cum ex prooemio appareat satrapias illo tempore, quo composuerit auctor libellum, nondum esse sublatas, quae permanserunt ultimum in Syria, ubi Antiochum III. a. 189 hanc rerum institutionem sustulisse constat.

¹⁾ Qua data occasione silentio non praeteream, quamquam inspicere non potui, K. Riezleri opusculum a Schneidero saepe citatum: *Über Finanzen und Monopole im alten Griechenl.*, diss. Berol. 1907, cuius pars I. inscribitur: Pseudoaristot. Oekonomik B.

²⁾ Kleine hist. und phil. Schriften I. Bonn 1828, pg. 412—416.

Aliam protulit sententiam U. Wilcken l. l. pg. 187 ss. Demonstrat enim vir doctus nullum in parte secunda inveniri exemplum, quod tribui possit aetati ipsam Alexandri Magni mortem subsequenti.¹⁾ Difficultatem, quae obstare videtur, removet eo modo, ut cum Droysenio Ophelam illum Olynthium (53 a 5) eundem esse neget atque eum, quem Niebuhrius et Susemihlius a. 308/7 interfectum esse docuerint. Quo facto libellum hoc modo exortum esse putat: cum non satis intellegatur, cur libelli scriptor exempla sua tempora modo usque ad Alexandri mortem respiciens protulerit, si ipse libellum demum inter annos 260—200 composuerit, pristinam putat talium exemplorum collectionem exstitisse, quam perfecit discipulus quidam Aristotelis fortasse iam ante magistri mortem illo loco Politicorum 59 a 3 ss. commotus. Quam collectionem pristinam eum, qui libellum qui nunc exstat secunda saeculi III. parte dimidia composuerit, neglegenter excerptisse atque coniunxisse cum opusculo de administrandi generibus ab ipso confecto, usum ad hanc coniunctionem illo verborum quasi vinculo, quod habemus 46 a 26 ss. Hoc modo simul illustrari illa verba *τὰς τῶν πρότερον*, quae maximi fuerint momenti ad Niebuhrii et Susemihlii sententiam confirmandam. Quam opinionem Wilckenius ea quoque de causa praeferendam esse putat Susemihlianae, quod hoc modo etiam hoc facilius intellegatur, cur libelli totius prooemium, quod nunc legitur exile atque ieunum, non sit idoneum ad omnia, quae sequuntur, satis praeparanda.

Sed progressus est nuper vel ultra Wilckenii sententiam vir doctus Schneider, qui illius opinionem quidem de ordine exemplorum chronologico comprobavit.²⁾ Sed

¹⁾ cf. l. l. pg. 188: Die spätesten gehören vielmehr in die Zeit Alexanders des Großen selbst hinein.

²⁾ Consentit etiam in eo cum Wilckenio, quod §§ 36—41 pristinae illius collectionis appendicem esse docet.

in iis, quae opinatus sit de totius libelli origine acquiescendum esse negat. Accurata enim atque subtili interpretatione et partis primae et partis secundae alio modo libellum exortum esse sibi persuasit. Ac primum quidem, quamquam nolo repetere argumentationem eius accuratorem, in capite primo nonnulla vestigia inesse putat, quae epitomam ostendant operis cuiusdam maioris.¹⁾ Idem igitur statuit vir doctus de priore libelli parte, quod Wilcken de secunda parte docuit.

Deinde de origine quoque partis libelli secundae Schneider dissentit a Wilckenio; quam partem praebere putat exemplar collectionis cuiusdam antiquioris integrum, non excerptum.²⁾ Collectionem hoc modo exortam esse docet, ut dicat auctorem quendam peripateticum (IV/III. saec.) singula exempla diversis ex fontibus exscripsisse³⁾ eum in finem, ut postea ea in ordinem rationis non expertem redigeret. Eum autem esse mortuum, priusquam id perfecit.

Hac duarum libelli partium condicione constituta vir doctus transit ad illustrandam rationem inter has duas partes intercedentem. Qua in re liceat mihi afferre ipsius auctoris verba l. l. pg. 13/14: Von einem Späteren wurde sein Konzept (i. e. illud exemplorum exemplar) vielleicht in der Bibliothek des Theophrast, die viele solcher rudimenta enthalten haben mag, gefunden und durch Kapitel I und die Überleitung ergänzt. Dieses

¹⁾ Hoc de opere ita iudicat l. l. p. 4: Das Buch über die Arten der Ökonomie, aus dem unser Verfasser exzerpierte, hatte einen wirtschaftlich beachtenswerten, auf gute Kenntnisse und richtigen Blick gegründeten Inhalt, stammte aber nicht aus dem Ideenkreise des Aristoteles oder etwa von diesem selber her . . . , da es andere wirtschaftlich fortgeschrittenere Grundsätze enthält.

²⁾ cf. pg. 8: Wir haben vielmehr eine Beispielsammlung aus erster Hand vor uns.

³⁾ cf. l. l. pg. 9: Wir haben trockenes Notizbuchmaterial vor uns, nichts anderes.

I. Kapitel stellt eine Epitome eines nicht von Aristoteles herrührenden Buches über die Arten der Ökonomik dar: diese Epitome ist entweder von dem Finder der Beispielsammlung zum Zwecke der Ergänzung derselben erst angefertigt oder zusammen mit der Beispielsammlung angefertigt vorgefunden worden; in diesem Falle hielt der Finder die beiden Schriftstücke wegen ihres verwandten Inhalts für zusammengehörig und versah sie deshalb mit Ein- und Überleitung. Haec fere sunt, quae afferre volui de libelli secundi condicione atque origine.

Quibus enarratis ad primum transeamus Oeconomicorum Ps.-Aristotelicorum librum, quo continentur praecepta in universum ad oeconomiam, quae proprie appellatur. spectantia eaque satis utilia. Dicitur autem conscriptus esse hic libellus ex Politicis Aristotelis et Xenophontis Oeconomico. Qua de causa iam pridem Aristoteli abiudicatus est eique viri docti, qui postea rursus Aristotelis esse hoc opusculum demonstrare conabantur, aut refutati sunt aut ipsi postea sententiam hac de re mutaverunt, ut Spengelius, qui a. 1838¹⁾ hunc librum certissimis verbis docebat Aristotelis esse, postea²⁾ concessit repugnantia huic sententiae ea, de quibus mox videbimus, Philodemi verba plus valere, quam ut essent neglegenda. Secundum enim Philodemi de oeconomia librum non Aristotelis sed Theophrasti hoc scriptum esse dicitur, quam sententiam editores complures acceperunt, qui sine ulla dubitatione hoc opusculum Theophrasto adiudicaverunt: Niebuhrius,³⁾ Brandisius,⁴⁾ Schoemannus.⁵⁾ Susemihlius autem in prae-

¹⁾ Münch. Gelehrt. Anz. 1838 p. 255 ss. — ²⁾ Münch. Gelehrt. Anz. 1839 p. 193. Addo, quod mirum mihi videtur, nuperrime Th. Gomperzium in pristinam Spengelii sententiam redisse, quam peculiari dissertatione se probaturum pollicetur: Griech. Denker III (1909) 247. 430. — ³⁾ Röm. Gesch. I³ p. 22. — ⁴⁾ Mus. Rhen. I (1827), 260. — ⁵⁾ Observationes in Theophrasti Oeconomicum et Philodemi librum IX de virtutibus et vitiis, ind. Gryph. 1839 (= opusc. acad. III 206 sq.).

fatione editionis suae anno 1887 emissae (pg. VIII.) non ita certe Theophrasto illud scriptum vindicare vult; mavult enim „scriptorem aut Aristotelis ipsius aut discipuli saltem Aristotelis auditorem fuisse“ et pergit: „Totus enim addictus est scriptor purae putae doctrinae non Aristoteliae quidem, sed peripateticae tamen.“ Addas, quod Zeller¹⁾ hac de re iudicavit: Das eigentümlichste ist bei ihr die Lostrennung der Ökonomik, als einer besonderen Wissenschaft, von der Politik, eine Änderung der Aristotelischen Bestimmungen, welche wir schon früher bei Eudemos getroffen haben. An Eudemos erinnert unser Buch überhaupt: sein Verhältnis zu den ökonomischen Abschnitten der Politik ist dem der eudemischen Ethik zur nikomachischen sehr ähnlich, und die ganze Art der Behandlung, auch die Sprache, welche klar und schön, aber von etwas weicherem Ton, als bei Aristoteles ist, würde der Vermutung, daß er sein Verfasser sein möge, einen weiteren Anhalt gewähren. Attamen concedit vir doctus, tantum valere Philodemi auctoritatem, ut dubitet Eudemo tribuere, quod Theophrasti esse traditum sit. Sed haec hactenus.

I.

Iam videndum est, quatenus Oeconomici Ps.-Aristotelici primi auctor pendeat ex Aristotelis scriptis, praecipue ex eius Politicorum libro primo. Nam eum partim ex hoc Aristotelis libro partim ex Xenophontis Oeconomico hausisse iam supra diximus nunc ab omnibus statui. Quaeritur autem primum, si cognoscere volumus, quae ratio intercedat inter libri auctorem eiusque fontes, utrum pars maior ex Aristotele an ex Xenophonte deprompta sit. Nam etiam hac de re viri docti dissentiant, cum

¹⁾ Philos. d. Griechen II³, 2 pg. 944.

alii, velut Schoemannus¹⁾ pleraque, quod ad ipsas sententias attineat, e Xenophonte summatim translata esse, alii, quorum in numero praeter Goettlingium²⁾ Susemihlius imprimis est nominandus, libri auctorem Aristoteli plus debere quam Xenophonti contendunt. Addamus etiam, quae Vogelius³⁾ hac de re scripserit: Und zwar scheint uns derselbe (i. e. libelli auctor) die allgemeinen Gedanken mehr aus Aristoteles, die sachlich spezielleren mehr aus Xenophon entnommen zu haben.

Susemihlius in praef. editionis (pg. V. not. 1.) et locos ex Aristotele et locos ex Xenophonte pendentes collegit, quorum plerique iam antea a Goettlingio et Schoemanno allati sunt. Quo indice Susemihlius, ut iam supra dictum est, demonstrare vult Xenophontem hac in quaestione Aristoteli esse postponendum. Meum igitur est locos ab eo allatos, quorum ordinem retineam, sub examen vocare. Qua in re videndum etiam hoc erit, possintne nova quaedam exempla ostendi. Iam igitur conspiciamus, quae in sint communia in utroque libro.

Ipsa verba Oeconomici ineuntia pendent ex Aristotelicis sententiis, ut omnino tota fere prior pars dimidia ex Aristotele est deprompta, contra in extrema parte raro inveniuntur loci, qui ducti sunt ex Aristotelis libris, „cum argumenti... ratio a re domestica omnino sit aliena.“⁴⁾

¹⁾ Observationes pg. 229.

²⁾ *Ἀριστοτέλους Οἰκονομικός, Ἀνωνύμου Οἰκονομικά. Φιλοδύμου περὶ κακῶν καὶ τῶν ἀντικειμένων ἀρετῶν* ed. C. Goettlingius. Jenae 1830, praef. pg. VII. Ne quid praetermittam, simul h. l. commemorem alias quoque, quibus usus sum, editiones: J. G. Schneider, *Anonymi Oeconomica*, Lips 1815. Praeterea: *Aristotelis Politica* ed. O. Immisch, Lips. 1909; *Xenophontis Oeconomicus* ed. Marchant (in *Xenoph. operib. omnib.* II. Oxonii 1900).

³⁾ *Die Ökonomik des Xenophon*, Diss. Erlang. 1895. pg. 79.

⁴⁾ cf. Hodermann, *quaestionum oeconomicarum specimen*, diss. Berol. 1898 pg. 28.

Attamen in hac quoque parte nonnulla reperiuntur, quae mihi quidem conspirare videntur cum locis Aristotelicis. Sed redeamus ad libelli initium.

Verba Oeconomici ἡ οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ διαφέρει οὐ μόνον τοσοῦτον ὅσον οἰκία καὶ πόλις eadem fere exprimunt quae Aristotelis 52a 7—9: ὅσοι μὲν οὖν οἰοῦνται πολιτικὸν καὶ βασιλικὸν καὶ οἰκονομικὸν καὶ δεσποτικὸν εἶναι τὸν αὐτόν, οὐ καλῶς λέγουσιν. Nam illo loco legitur illa munera (rem publicam et rem familiarem administrandam) inter se esse diversa, cum Aristoteles ea non unum idemque esse munus contendat. Sane concedendum est, haec Politicorum verba paululum esse diversa ab Oeconomico, si totum illum Aristotelis locum respicimus. Sed talia parva discrimina saepius inveniuntur in Oeconomicorum libro primo; quae quo modo explicanda sint, postea videbimus. Quae sequuntur verba in utroque libro (a Susemihlio in indice allata: 43a 1—3 cum Pol. 52a 8—16) mea quidem sententia non congruunt inter se. Nam quo modo verba Aristotelis πλῆθει γὰρ καὶ ὀλιγότητι νομίζουσι διαφέρειν κ. τ. λ.; ταῦτα δ' οὐκ ἔστιν ἀληθὴ comparari possunt cum Oec. verbis 43a 3: ἡ μὲν πολιτικὴ ἐκ πολλῶν ἀρχόντων ἐστίν, ἡ οἰκονομικὴ δὲ μοναρχία? Cum autem in Oeconomico verba tantum οἰκονομικὴ et πολιτικὴ sint coniuncta, in illo Aristotelis loco praeterea duo alia artis oeconomicae et politicae genera nominantur: βασιλικὸν et δεσποτικὸν, quae verba ab auctore Oeconomici non sunt deprompta. Sed illa Oec. simplex coniunctio verborum etiam apud Aristotelem invenitur; cf. 56b 37/38 et 58a 20.

Praeclarum imitationis exemplum praebet Oec. 43a 4, ubi Aristotelis verba, quae leguntur 55b 19: ἡ μὲν οἰκονομικὴ μοναρχία (μοναρχεῖται γὰρ πᾶς οἶκος), integra fere sunt translata. Sed ea quae opponuntur utroque in loco, non consentiunt; legitur enim in Oeconomico rem publicam

constare *ἐκ πολλῶν ἀρχόντων*, apud Aristotelem autem *ἐξ ἐλευθέρων καὶ ἴσων*. Tamen nemo erit, qui neget ipsam curae familiaris definitionem esse positam Aristotele auctore.

Quae sequuntur verba 43a 5 sq. in eodem Aristotelis libro habent exemplum, sed ita, ut ex compluribus eius locis conscripta esse mihi videantur. Nam artes nonnullas esse divisas, i. e. non unius eiusdemque artis esse instrumenta facere eisque uti, id ex utroque libro apparet, etsi exempla adhibentur diversa, ut ex. gr. in Oec. 43a 6 de lyra vel tibiis verba fiunt, cum apud Aristotelem 56a 6 ars conficiendorum radorum arti textrinae et ars aeraria opponantur statuariae, quarum una praebet instrumentum, altera praebet materiam alteri. Eadem fere sententia inesse in Oec. verbis: *ὥσπερ λύρα καὶ αὐλοῖς* elucet e verbis praecedentibus. Liceat mihi afferre locos congruentes. Oec.: *ἔναι μὲν οὖν τῶν τεχνῶν διήρηται, καὶ οὐ τῆς αὐτῆς ἐστὶ ποιῆσαι καὶ χρήσασθαι τῷ ποιηθέντι, ὥσπερ λύρα καὶ αὐλοῖς*. Arist. 56a 5 ss.: *πότερον ὡς κερκιδοποικὴ τῇ ὑφαντικῇ ἢ ὡς ἡ χαλκουργικὴ τῇ ἀνδριαντοποιίᾳ* (οὐ γὰρ ὡσαύτως ὑπηρετοῦσιν, ἀλλ' ἡ μὲν ὄργανα παρέχει, ἡ δὲ τὴν ὕλην.¹⁾ λέγω δὲ ὕλην τὸ ὑποκείμενον, ἐξ οὗ τι ἀποτελεῖται ἔργον, ὅλον ὑφάντη μὲν ἔρια, ἀνδριαντοποιῶ δὲ χαλκόν). Melius etiam ex alio loco Aristotelico intellegitur alterum alterius fontem fuisse, dico Arist. 58a 25/26, ubi ipsa illa Oecon. verba sunt coniuncta: *οὐ γὰρ τῆς ὑφαντικῆς ἔρια ποιῆσαι, ἀλλὰ χρήσασθαι αὐτοῖς*.

Quibus in universum de artibus praemissis transit auctor Oeconomici ad conferendam artem politicam atque artem oeconomicam, quas aliter atque artes illas se habere putat: huius enim esse et acquirere domum et uti, illius

¹⁾ Rursus non omnino congruunt loci; nam deest in Oec. id, quod h. l. commemoratur, *τὸ ποιῆθῆναι* in suas partes esse distribuendum, quae sint ὕλη atque ὄργανον.

et componere rem publicam et uti. Hac quoque in re consentit auctor cum Stagiritae sententiis. Ut enim sit hominis oeconomici domum sibi parare atque alias res ad artem oeconomicam necessarias (cf. 52b 11) et bene administrare rem familiarem (cf. ea, quae exponuntur 53b 5 ss. de tribus artis oeconomicae partibus), ita etiam esse hominis politici civitatem ab initio construere recteque gubernare saepius legitur in libris Politicorum quarto atque sexto; cf. ex. gr. 89a 2: *ὥς ἐστὶν οἶκ ἐλαττον ἔργον τὸ ἐπανορθῶσαι πολιτείαν ἢ κατασκευάζειν ἐξ ἀρχῆς* aut 88b 28 ss.: *δεῖ γὰρ καὶ τὴν δοθεῖσαν δύνασθαι θεωρεῖν, ἐξ ἀρχῆς τε πῶς ἂν γένοιτο, καὶ γενομένην τίνα τρόπον ἂν σώζοιτο πλείστον χρόνον*.¹⁾ Quam ad sententiam illustrandam in libro Pol. IV. et VI. de singulis agitur rei publicae formis earumque de magistratibus et inquiritur, quaenam rei publicae institutio sit aptissima. Hos ad libros Polit. IV. et VI. respicere puto Oec. 43a 7 ss.: *τῆς δὲ πολιτικῆς ἐστὶν καὶ πόλιν ἐξ ἀρχῆς συστήσασθαι καὶ ὑπαρχούσῃ χρήσασθαι καλῶς*.

Versus Oeconomici proximos, qui sunt de rei publicae definitione, ex Aristotele ductos esse veri simillimum est (43a 10 sq.): *πόλις μὲν οὖν οἰκιῶν πλεθρὸς ἐστὶ καὶ χώρας καὶ κτημάτων αὐταρκες πρὸς τὸ εὖ ζῆν*. Proxime accedunt ad hanc rei publicae notionem Aristotelis verba 52b 27—31. Perfectam enim societatem *ἐκ πλειόνων κομῶν* compositam — *κώμη* autem nominatur ἡ δ' ἐκ πλειόνων οἰκιῶν *κοινωνία*: cf. 52b 15, unde sequitur civitatem ipsam esse multitudinem domuum, ut legitur 53b 2: *πᾶσα γὰρ σύγκειται πόλις ἐξ οἰκιῶν* — eam igitur esse civitatem, quae contineat summum omnis copiae culmen (*πᾶσης*

¹⁾ cf. etiam libri III. cap. ultimum 88b 2 ss.: *διορισμένων δὲ τούτων περὶ τῆς πολιτείας ἤδη πειρατέον λέγειν περὶ τῆς ἀρίστης, τίνα πέφυκε γίγνεσθαι τρόπον καὶ καθίστασθαι πῶς*, quibus verbis introducitur librorum IV. et VI. disputatio.

ἔχουσα πέρας τῆς αὐταρκείας); oriri eam vivendi causa, esse bene vivendi gratia. Ipsum illud αὐταρκείας πρὸς τὸ εὖ ζῆν utrique auctori maximi momenti fuisse videtur. Nam et apud Aristotelem nonnullis aliis locis eadem fere verba inveniuntur (cf. 53b 25 et 58a 1, 2) et in Oeconomico eadem repetitur sententia 43b 18/19: ὥς οὐ μόνον τοῦ εἶναι, ἀλλὰ καὶ τοῦ εὖ εἶναι συνεργὰ ἀλλήλοις τὸ θῆλν καὶ τὸ ἄρρεν ἐστὶ¹⁾. Redeamus ad illum Aristotelis et Oeconomici locum (43a 10 ss ~ 52b 27 ss), ubi de civitate definienda quaeritur. Qua definitione posita uterque pergit auctor verba facere de civitatis natura (φύσις Arist. vel οὐσία Oecon.). Ex. gr. bene congruunt et sententia et verbis 43a 13/14 cum Pol. 52b 32/33: οὐδὲ ἔνεκα ἑκάστων ἐστὶ καὶ γέγονε, καὶ ἡ οὐσία αὐτοῦ τυγχάνει αὕτη οὐσα ~ οἶον γὰρ ἑκάστων ἐστὶ τῆς γενέσεως τελεσθείσης, ταύτην φάμεν τὴν φύσιν εἶναι ἑκάστων. Qua ex definitione civitatis, unde discimus, qualis sit aut qua de causa orta sit, auctor libelli recte et ratione concludit administrationem domesticam praecedere civili, quoniam domus ipsa prior sit civitate, utpote ex domibus exorta (43a 15/16). Quae libelli partiuncula quod a Susemihlio in indice suo affertur ut comparanda cum Pol. 52a 24 ss. et 52a 13 ss., quomodo

¹⁾ Hac cum parte Oec. 43a 10—14: πόλις μὲν οὖν οἰκῶν πλήθος ἐστὶ καὶ χώρας καὶ κτημάτων αὐταρκείας πρὸς τὸ εὖ ζῆν. φανερόν δ' ὅταν γὰρ μὴ δυνατόι ᾖσι τούτων τυγχάνειν, διαλύεται καὶ ἡ κοινωνία. ἔτι δὲ ἔνεκα τούτου συνέρχονται, hac igitur cum parte e ceteris quoque Politicorum libris possunt afferri loci valde congruentes; cf. lib. VII, 26b 27 ss.: διὸ πρότην μὲν εἶναι πόλιν ἀναγκαῖον τὴν ἐκ τοσούτου πλήθους ὃ πρότον πλήθος αὐταρκείας πρὸς τὸ εὖ ζῆν ἐστὶ κατὰ τὴν πολιτικὴν κοινωνίαν. lib. VII. 28b 16 ss.: ἡ γὰρ πόλις πλήθος ἐστὶν οὐ τὸ τυχὸν ἀλλὰ πρὸς ζωὴν αὐταρκείας, ὥς φάμεν, ἂν δέ τι τυγχάνῃ τούτων ἐκλείπον, ἀδύνατον ἀπλῶς αὐτάρκη τὴν κοινωνίαν εἶναι ταύτην. lib. III 78b 24/25: συνέρχονται δὲ καὶ τοῦ ζῆν ἔνεκεν αὐτοῦ καὶ συνέχουσι τὴν πολιτικὴν κοινωνίαν.

conspiret cum illo Aristotelis loco priore (52a 24 ss.), ego non video, cum locus alter (52b 12—30) in universum quidem reddat sententiam verborum 43a 16 *μόριον γὰρ οἰκία πόλεώς ἐστίν*, etsi diversa adhibentur vocabula. Afferi autem posse puto alium quoque locum magis consentientem illis cum Oec. verbis, dico Pol. 53b 1—3, ubi domus quasi civitatis *μόρια* commemorantur: *ἐπεὶ δὲ φανερόν ἐξ ὧν μορίων ἡ πόλις συνέστηκεν, ἀναγκαῖον πρῶτον περὶ οἰκονομίας εἰπεῖν. πᾶσα γὰρ σύγκειται πόλις ἐξ οἰκιῶν*. Mea sententia hic habemus ipsum fontem illius Oeconomici partis. Cum civitas sit composita e domibus, artem oeconomicam *γενέσει πρότερον* esse necesse est quam civilem, unde sequitur, ut ea etiam primum sit tractanda. Hoc modo illud Aristotelis *πρῶτον* concinere puto cum illo Oeconomici *γενέσει πρότερον*. Totam enim illam Aristotelis sententiam auctor repetere non potuit, cum omnino non sibi proposuisset agere de arte politica.

Post hanc libri introductionem auctor accedens ad oeconomiam ipsam primum exponit, quae sint domus partes 43a 18—20: *μέρη δὲ οἰκίας ἄνθρωπός τε καὶ κτησίς ἐστιν. ἐπεὶ δὲ πρῶτον ἐν τοῖς ἐλαχίστοις ἡ φύσις ἑκάστων θεωρεῖται, καὶ περὶ οἰκίας ἂν ὁμοίως ἔχοι*. Quae Oeconomici verba referuntur ad quosdam Aristotelis locos: universa de partibus minimis quaerendis sententia iam in libri primi initio invenitur (52a 18 ss.), etsi h. l. non sunt domus, sed civitatis partes, quae memorantur. Quem ad modum enim in aliis rebus, docet philosophus, compositum usque ad simplicia dividere necesse sit, — haec enim esse constat *ἐλάχιστα* eius *μόρια* —, ita etiam de civitate eiusque partibus rationem esse intituendam. Propius autem accedit ad Oeconomici verba atque sententiam initium capitis secundi (= cap. III. secundum Bekkeri editionem) 53b 3—6, ubi simili modo *μέρη οἰκίας* vel *μέρη*, *ἐξ ὧν (πάλιν) οἰκία συνέστηκεν*, enumerantur. Domum enim con-

stare ex servis et hominibus liberis: *ἐπεὶ δ' ἐν τοῖς ἐλαχίστοις*, pergit scriptor, *πρῶτον ἕκαστον ζητητέον, πρῶτα δὲ καὶ ἐλάχιστα μέρη οἰκίας* esse ea, de quibus quaeratur.

Sed iam quaerat quispiam, num etiam ipsae domus partes inter se congruant. Aristoteles enim domum docet constare *ἐκ δούλων καὶ ἐλευθέρων* (53b 4), cum in Oeconomico hoc quidem loco servi non commemorantur. Sed si eius verba accuratius examinamus, concludere possumus auctorem servos numeravisse in rerum partarum possessione (*κτῆσει*); cf. hac de re caput Oeconomici quintum, cuius ex initio statim luce clarius apparet, hominem (i. e. servum) esse praecipuam atque optimam partem possessionis (*κτημάτων*). Sed etiam ex verbis capituli II. eadem possunt concludi. Affert enim auctor libelli ad affirmandam suam, quam exhibui, sententiam versum ex Hesiodi Op. et Dieb. 405 depromptum: *οἶκον μὲν πρῶτιστα γυναῖκά τε* [*βοῦν τ' ἄροτῆρα*]: alterum enim (scil. domum) esse primum fundamentum alimentum (*τῆς τροφῆς*), alterum (scil. feminam) primum esse fundamentum liberorum (*τῶν ἐλευθέρων*). Qui versus Hesiodaeus etiam legitur apud Aristotelem 52b 11, unde in hunc locum eum fluxisse veri simile est. Sed magnum interest discrimen inter hos duos locos, unde elucet auctorem Oeconomici sententiam Aristotelis integram non accepisse, sed consulto mutavisse. Nam quamquam Aristoteles citat totum Hesiodi versum, qui constat tribus ex membris, auctorem libelli duo priora tantum membra ad sententiam suam illustrandam attulisse facile intellegitur, etsi nunc in libelli codicibus tria illa membra leguntur. Sed tertium, quod est de bove aratore, librarios ad Hesiodi versum supplendum de suo addidisse iam vidit Fr. Javorinus in praefatione editionis (vol. Herc. tom. III.) pg. IX. Nam et Philodemus, qui hanc Oeconomici partem affert integram, duo tantum membra

legit et sensus huius loci versum postulat bimembrem¹⁾. Bos igitur arator nullo modo hoc loco inseri postest.

Sed redeamus ad illam servorum definitionem, quam supra attigimus. Iam attuli, quae auctor exposuit in capite quinto de servorum condicione. Si tenemus illam definitionem, facere non possumus cum Jensenio, qui in editione Philodemi libri *περὶ οἰκονομίας* servos in hominibus ab auctore Oeconomici esse numeratos putat. Commotus est vir doctus, qui optime meritus est illo de Philodemi libro, falsa Philodemi interpretatione huius Oeconomici loci. Philodemus enim cum *ἄνθρωπον* de domino solo dictum esse putaret, nescivit, quo modo illa domus partitio (*ἄνθρωπόν τε καὶ κτῆσιν*) congruere posset cum iis, quae auctor exposuit in versu Hesiodaeo explicando. Recte quidem contra Philodemi interpretationem Jensenius²⁾ disputavisse mihi videtur eo uno excepto, quod servos tribuit hominibus. Ego vero non sine causa statuo servos esse tribuendos possessioni, praesertim cum 43a 22 *τροφή* i. e. alimentum ex possessione partum opponatur *ἐλευθέρους*. Hanc igitur esse auctoris divisionem credo:

<i>ἄνθρωπος</i>	<i>κτῆσις</i>
<i>ἐλεύθεροι</i>	<i>τροφή</i> (una cum δούλοις)
(τούτων πρῶτον : γυνή)	(ταύτης πρῶτον : οἶκος).

Hac autem in re auctor libelli consentire mihi videtur cum Aristotelis auctoritate, quem constat servos quasi

¹⁾ cf. Philodemi librum *περὶ οἰκονομίας* (ed. Jensen 1906) pg. 28, col. VIII, 27 ss.

²⁾ l. l. pg. XXXI.: „Apparet autem Hesiodi verba Theophrastum“ — Philodemus librum de quo agimus Theophrasto tribuit — „ea de causa addidisse, quod οἶκον respondere vellet voci κτῆσις, γυναῖκα voci ἄνθρωπος. Haec igitur est eius divisio:

<i>ἄνθρωπος</i>	<i>κτῆσις</i>
<i>ἐλεύθεροι (καὶ δούλοι)</i>	<i>τροφή</i>
(τούτων πρῶτον : γυνή)	(ταύτης πρῶτον : οἶκος). ⁴

κτῆμά τι ἐμψυχον (53a 32) in possessione numeravisse. Porro quod subito hac in Oec. particula (43a 18—22) verba fiunt de liberis (ἐλευθέρους), hoc non parvi esse momenti mihi videtur; hac enim in re Oeconomici auctorem ita pendere ex Aristotelis auctoritate cognoscitur, ut sententias Pol. I, 3 (Bekk.) iis, quibus scripsit, notas esse putet.

Verba Oec. proxima 43a, 22—24: ὥστε δέοι ἂν τὰ περὶ τὴν τῆς γυναικὸς ὁμιλίαν οἰκονομήσασθαι καλῶς· τοῦτο δέ ἐστι τὸ ποίαν τινὰ δεῖ ταύτην εἶναι παρασκευάσαι, haec verba aliquid praebere offensionis mihi quoque videntur; conferatis velim ea, quae Susemihlius in apparatu critico ad vs. 43a 24 de virorum doctorum sententiis atque coniecturis adnotavit: „τὸ ποίαν — παρασκευάσαι corrupta, ὁποίαν ci. Schoemannus, τὸ οἶαν dubitanter olim ci. Susem., at παρασκευάσαι potius sedem corruptelae esse recte, ni fallor, vidit Keilius, qui glossam esse hanc vocem e 1344a, 25 ortam, ab ipso autem auctore σκέψασθαι vel simile quid scriptum fuisse coniecit.“ Ego autem haec quidem verba τὸ ποίαν — παρασκευάσαι intacta esse coniciam. παρασκευάσαι, quo in vocabulo huius versus corruptelam inesse putant viri docti, significationem vocis non propriam, sed vim quandam rhetoricam h. l. habere mihi quidem videtur. Lysias orator secundum Marcellinum ad Hermog. IV p. 352 (Walz): εἰσὶ γὰρ οἱ τοιοῦτοι τόποι γυμνασμένοι τοῦ Λυσίου ἐν ταῖς παρασκευαῖς κ. τ. λ. sine dubio eodem sensu adhibuit substantivum παρασκευαί i. e. tractationes, exercitationes.¹⁾ Sensus igitur verborum 43a 24 hic esse mihi videtur: h. e. (necesse est) quaestionem tractare, qualem esse eam (i. e. τὴν τῆς γυναικὸς ὁμιλίαν) oporteat.

¹⁾ cf. Blass, Die Att. Beredsamkeit I², 381; hac de vocis significatione cf. etiam Ernesti, lex. techn. gr. pg. 246.

Ex verbis autem praecedentibus, si essent intacta, concludendum esset auctorem hoc libro conubii tantum oeconomiam disserere sibi proposuisse (ἄσπε δέοι ἂν τὰ περὶ τὴν τῆς γυναικὸς ὁμιλίαν οἰκονομήσασθαι καλῶς) aut certe exspectares hanc de praeceptis nuptialibus partem statim post hanc miram introductionem primo loco tractari. Sed hic est ordo notabilis atque dispositio partis sequentis: κτῆσις (43a 25—b 6), γυνή (b 7—44a 22), κτήματα (a 23 squ.). Quibus de causis illa Oec. verba hunc in modum refingenda esse puto: ὥστε δέοι ἂν [καὶ] τὰ περὶ τὴν τῆς γυναικὸς ὁμιλίαν οἰκονομήσασθαι καλῶς.

Restat, ut h. l. pauca dicam de ordine totius libelli atque dispositione, quam notabilem esse iam commemoravi (κτῆσις, γυνή, κτήματα). Sed si accuratius inquirimus in causas, hanc quoque dispositionem consulto i. e. Aristotelis auctoritate factam esse videmus. Nam et Aristotelem et Oec. auctorem τὴν κτῆσιν τὴν κατὰ φύσιν, qualis sit agricultura, opera metallorum vel tale aliquid, praestantissimam habuisse artis oeconomicae partem paulo infra videbimus; primo igitur loco pro gravitate non iniuria tractatur. Subsequuntur deinde in Oec. (cap. 3. 4.) praecepta coniugalia, cum tertium obtineant locum (cap. 5) res partae (τὰ κτήματα). Comprehendimus autem huius ordinis consilium, si auctorem Oec. Aristotelis verba Pol. 59b 18ss. respexisse accipimus: φανερόν τοίνυν ὅτι πλείων ἢ σπονδὴ τῆς οἰκονομίας περὶ τοὺς ἀνθρώπους ἢ περὶ τὴν τῶν ἀψύχων κτῆσιν (non dicit τὴν κτῆσιν τὴν κατὰ φύσιν), καὶ περὶ τὴν ἀρετὴν τοῦτων ἢ περὶ τὴν τῆς κτήσεως, ὃν καλοῦμεν πλοῦτον, καὶ τῶν ἐλευθέρων μᾶλλον ἢ δούλων. Cum enim in Oec. cap. V., quod est de κτήμασι, nihil nisi servi eorumque tractatio absolvantur, illis ex Aristotelis verbis servorum curam postponendam esse bene intellegitur liberorum (ἐλευθέρων), in quibus imprimis mulier est numeranda (cf. 59a 39/40: καὶ γὰρ γυναικὸς ἀρχὴν καὶ τέκνων,

ὥς ἐλευθέρων μὲν ἀμφοῖν). Auctorem igitur Oecon. hac quoque in re Aristotelem secutum esse apparet, ita ut libelli dispositionem ratione carere nequaquam possit dici.

Redeamus iam ad ea, quae auctor exposuit de κτήσει. Cuius genus praestantissimum esse docet agriculturam; secundum deinde locum tenere quodcumque ex terra praebeat victum, veluti ἡ μεταλλευτική καὶ εἴ τις ἄλλη τοιαύτη · ἡ δὲ γεωργική μάλιστα ὅτι δικαία. Laudatur deinde agricultura, ut quae procreet robur fortitudinemque, cum artes illiberales sordidaeque vituperentur, ut quae corpus corrumpant.¹⁾ Permulta hac quoque in parte insunt, quae ex ipsis Aristotelis scriniis deprompta sunt. Primum verba 43a 25/26: κτήσεως δὲ πρώτη ἐπιμέλεια ἡ κατὰ φύσιν · κατὰ φύσιν δὲ γεωργική προτέρα κ. τ. λ. sunt conferenda cum Pol. 56a 16—19, ubi τὴν κτήσιν multas partes complecti narrat; primum autem esse quaerendum, utrum ἡ γεωργική pars aliqua sit rationis rei familiaris tuendae. Quae sequuntur verba καὶ καθόλου ἡ περὶ τὴν τροφήν ἐπιμέλεια καὶ κτήσις, sine dubio prope accedunt ad illa Oeconomici verba.

Praeter agriculturam artes, ὅσαι ἀπὸ τῆς γῆς, οἷον μεταλλευτική καὶ εἴ τις ἄλλη τοιαύτη secundo loco nominantur. Quam sententiam iisdem fere verbis apud Aristotelem legimus 58b 29—31: ὅσα ἀπὸ γῆς καὶ τῶν ἀπὸ γῆς γιγνομένων, ἀκάρπων μὲν χρησίμων δέ, οἷον ὕλοτομία τε καὶ πᾶσα μεταλλευτική. Versus proximi, quorum argumentum iam supra attuli, multis ex Aristotelis locis esse videntur conscripti. Pergit enim libelli auctor 43a 30: ἔτι δὲ καὶ τῶν κατὰ φύσιν φύσει γὰρ ἀπὸ τῆς μητρὸς ἡ τροφή πᾶσιν ἐστίν, ὥστε καὶ τοῖς ἀνθρώποις ἀπὸ τῆς γῆς.

¹⁾ Has ad sententias ultimas, quas Susemihlius docet ex Xenophontis Oeconomico esse ductas, me postea redire necesse erit in secunda parte dissertationis, ubi ea absolvuntur, quae ex illo libro Xenophonteo deprompta esse dicuntur.

πρὸς δὲ τοῦτοις καὶ πρὸς ἀνδρείαν συμβάλλεται μεγάλη · οὐ γὰρ ὥσπερ αἱ βάνανσοι τὰ σώματα ἀχρεῖα ποιοῦσιν. Illud κατὰ φύσιν vel φύσει — iam supra legitur πρώτην ἐπιμέλειαν κτήσεως esse τὴν κατὰ φύσιν — etiam ab Aristotele saepius scribitur, ut quod subsit agriculturae, praestantissimo κτήσεως generi 58a 35: δεῖ φύσει τοῦτο ἰσχύειν · φύσεως γὰρ ἐστίν ἔργον τροφήν τῷ γεννηθέντι παρέχειν vel antea 58a 23: οὕτω καὶ τροφήν τὴν φύσιν δεῖ παραδοῦναι γῆν κ. τ. λ. Maxime autem ex Pol. 56b 7/8 elucet talem rerum partarum possessionem ἐπ' αὐτῆς τῆς φύσεως hominibus tribui videri. Praeter has sententias universas etiam ea, quae sunt dicta de victu ἀπὸ τῆς μητρὸς et ἀπὸ τῆς γῆς habent locos Aristotelis similes, quibus fusius etiam atque accuratius hac de re tractatur. Plerosque enim homines vivere ἀπὸ τῆς γῆς Aristoteles contendit Pol. 56a 39. Illius quoque loci, qui pertinet ad τροφήν τὴν ἀπὸ τῆς μητρὸς, afferre possumus exemplum Aristotelis. Easdem enim sententias inesse in Pol. 56b 10—15 sine dubio constat. Nam permulta animalia una cum fetu parere τοσαύτην τροφήν ὥς ἱκανὴν εἶναι, donec id, quod sit natum, ipsum sibi parare possit alimentum: ὅσα δὲ ζῶντο καὶ, τοῖς γεννωμένοις ἔχει τροφήν ἐν αὐτοῖς μέχρι τινός, τὴν τοῦ καλουμένου γάλακτος φύσιν.

Sequuntur deinceps in Oecon. haec: οὐ γὰρ ὥσπερ αἱ βάνανσοι τὰ σώματα ἀχρεῖα ποιοῦσιν, ex quibus apparet artes illiberales esse contemnendas. Aristotelem his de artibus eodem modo iudicavisse ostendunt duo libri I. loci, alter 58b 37: βανανόταται (scil. τέχναι εἰσίν), ἐν αἷς τὰ σώματα λωβῶνται μάλιστα, alter 60b 1, ubi τὸν βάνανσον τεχνίτην servitutem quandam servire dicit. Addere possumus ex libro Pol. VI, 19a 21—24, ubi simili modo atque in Oec. praeter agricultores laudantur ii, qui colunt rem pecuariam, πολλὰ γὰρ ἔχει τῇ γεωργίᾳ παραπλησίως καὶ τὰ πρὸς τὰς πολεμικὰς πράξεις μάλιστα οὗτοι

γεγυμνασμένοι τὰς ἔξεις καὶ χρήσιμοι τὰ σώματα καὶ δυνάμενοι θυραυλεῖν (cf. Oec. 43b 4/5: δυνάμενα θυραυλεῖν et πρὸς τοὺς πολεμίους).¹⁾ His quoque ex verbis patet artes illiberales esse spernendas, ut quae haec efficere nequeant.

Transgrediamur ad caput Oecon. tertium. In eis, quae pertineant ad homines, *πρώτην ἐπιμέλειαν* esse *τὴν περὶ γυναῖκα* capitis initio legitur. Homines autem h. l. liberos subaudiendos esse nemo erit, qui neget. Servos enim ab utroque scriptore in possessione numerari iam antea dixi, quorum de condicione infra disputabo. De coniuge igitur atque coniugio tertio capite agitur. Huius quoque capitis pars quaedam ex Arist. Pol. libro I. ducta est, praecipue sententiae illae universae veluti quae de naturali studio similibus sui procreandorum dicta sunt aut de diversa coniungendi ratione hominum et bestiarum. Conferamus primum Oec. 43b 8—13 et Pol. 52a 26—30 quomodo inter se cohaereant. Illo enim Oec. loco legitur: *κοινωνία γὰρ φύσει τῷ θήλει καὶ τῷ ἄρρενι μάλιστα ἐστίν. ὑπόκειται γὰρ ἡμῖν ἐν ἄλλοις, ὅτι πολλὰ τοιαῦτα ἢ φύσει ἐφίεται ἀπεργάζεσθαι ὥσπερ καὶ τῶν ζώων ἕκαστον. ἀδύνατον δὲ τὸ θῆλυ ἄνευ τοῦ ἄρρενος ἢ τὸ ἄρρεν ἄνευ τοῦ θήλεος ἀποτελεῖν τοῦτο, ὥστ' ἐξ ἀνάγκης αὐτῶν ἡ κοινωνία συνέστηκε.* Optime omnia haec verba consentiunt cum Aristoteleis. Necesse enim esse primum eos coniungere, quorum alter sine altero vivere non possit (*τοὺς ἄνευ ἀλλήλων*

¹⁾ Cuiusmodi sententias illis temporibus pervulgatas fuisse patet etiam ex Platonis Legg. 695 A: *ὁ γὰρ πατήρ γε αὐτοῖς αὐτοῖς ποιμένα μὲν καὶ πρόβατα καὶ ἀγέλας ἀνδρῶν τε καὶ ἄλλων πολλῶν πολλὰς ἐκτὰ τοῦ, αὐτοὺς δὲ οἷς ταῦτα παραδίδωκεν ἐμελλεν ἡγνῶναι τὴν πατρίαν οὐ παιδευομένους τέχνην, οὐδὲν Περσικὴν — ποιμένων ὄντων Περσῶν τραχείας χώρας ἐκγόνων — σκληρὰν καὶ ἱκανὴν ποιμένας ἀπεργάζεσθαι μάλα ἰσχυροὺς καὶ δυναμένους θυραυλεῖν καὶ ἰγρυπνεῖν καὶ εἰ στρατεύεσθαι δεοὶ στρατεύεσθαι.*

μὴ δυναμένους εἶναι), veluti marem atque feminam procreationis causa. Illud ipsum, hanc societatem ἐξ ἀνάγκης constare, ex Aristotele (52a 26) translatum esse verisimile est. Eandem sententiam protulit philosophus Stagirita in Eth. Nicom. 1162a 17 ss.: *ἀνδρὶ δὲ καὶ γυναικὶ φιλία δοκεῖ κατὰ φύσιν ἐπάρχειν. ἄνθρωπος γὰρ τῇ φύσει συνδυαστικὸν μᾶλλον ἢ πολιτικόν*, quod congruit cum his Politicorum atque Oeconomici locis. Illam autem procreationis cupiditatem non ex consilio proficisci, pergit philosophus, sed eo modo, quem ad modum *καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις ζώοις καὶ φυτοῖς* naturale sit *τὸ ἐφίεσθαι* (hoc quoque vocabulum in Oec. adhibetur) tale alterum relinquere, quale sit ipsum.

Quae sequuntur in Oec. de ceteris animalibus, ex eodem Aristotelis libro deprompta sunt. Animalium enim propagationem *ἀλόγως* fieri *τεκνοποιίας μόνον χάριν*. Comparari possunt his cum verbis ea, quae scripta sunt in Pol. 54b 23/24 (etsi non de propagatione, sed omnino de animalium ratione vel λόγῳ sermo fit). Cetera animalia rationis sensum non habere (*οὐ λόγῳ ἀσθανόμενα*), sed affectibus servire. *λόγον δὲ μόνον ἄνθρωπος ἔχει τῶν ζώων*, quod alio loco (53a 10) legitur, addi potest ad hanc sententiam supplendam. Neuter autem Aristotelis locus est de propagatione, sed omnino de ratione hominum vel animalium. Tamen eos, praecipue illum priorem, non iniuria a me allatos esse puto, praesertim cum etiam ea quae sequuntur apud utrumque auctorem adeo concinant, ut verba alterius ex altero sine dubio trahant originem. Locus enim est in Oec. de animalibus mansuetis: *γαίνονται γὰρ μᾶλλον βοήθειαι γινόμεναι καὶ εἶναι καὶ συνεργίαι ἀλλήλοις*, quibus cum verbis confer, quaeso, illum Aristotelis locum 54b 25, ubi praeter servos etiam nominantur animalia mansueta. Legitur enim ab his utrisque i. e. *παρὰ τε τῶν δούλων καὶ παρὰ τῶν ἡμέρων ζώων* hominibus

βοηθείας affferri, cum alio loco 56b 17 ss. similiter exponatur animalia hominum gratia esse: τὰ μὲν ἡμεῖς καὶ διὰ τὴν χρῆσιν καὶ διὰ τὴν τροφήν, τῶν δὲ ἀγρίων, εἰ μὴ πάντα, ἀλλὰ τὰ γε πλείστα τῆς τροφῆς καὶ ἄλλης βοηθείας ἐνεκεν.¹⁾

Deinde quae sequuntur in Oecon. 43b 20/21: καὶ ἡ τῶν τέκνων κτήσις οὐ λειτουργίας ἐνεκεν τῇ φύσει μόνον οὐσα τυγχάνει ἀλλὰ καὶ ὠφελείας,²⁾ haec quoque verba exem-

¹⁾ Verba huius Oec. partis, quae sunt de varia propagandi ratione bestiarum ferarum, animalium mansuetorum, hominum, Oec. 43b 13—19: ἐν μὲν οὖν τοῖς ἄλλοις ζώοις ἀλόγως τούτο ὑπάρχει, καὶ ἐφ' ὅσον μετέχουσι τῆς φύσεως ἐπὶ τοσοῦτον, καὶ τεκνοποιίας μόνον χάριν. ἐν δὲ τοῖς ἡμέροις καὶ φρονιμωτέροις διήρ-θρωται μᾶλλον (φαίνονται γὰρ μᾶλλον βοήθειαι γινόμεναι καὶ εἶναι καὶ συνεργίαι ἀλλήλοις), ἐν ἀνθρώπῳ δὲ μάλιστα, ὅτι οὐ μόνον τοῦ εἶναι ἀλλὰ καὶ τοῦ εἶναι συνεργῶν ἀλλήλοις τὸ θῆλυ καὶ τὸ ἀρρεν ἐστὶ — horum verborum summa ex eis fluxisse mihi videntur, quae Arist. Pol. 32a 39 ss. in universum docuit de animalium hominumque natura: ἀλλὰ μὴν ἀγαθοὶ γε καὶ ὑποδατοὶ γίνονται διὰ τριῶν. τὰ τρία δὲ ταῦτά ἐστι φύσις ἔθους λόγος et paulo infra: τὰ μὲν οὖν ἄλλα τῶν ζώων μάλιστα μὲν τῇ φύσει ζῇ, μικρὰ δ' ἔνια καὶ τοῖς ἔθουσι, ἄνθρωπος δὲ καὶ λόγῳ· μόνον γὰρ ἔχει λόγον. Verba igitur Oec. καὶ ἐφ' ὅσον μετέχουσι τῆς φύσεως non solum epexegesis sunt vocis praecedentis ἀλόγως — ἀλόγως enim se habent bestiae feriae —, sed etiam opponenda sunt verbis proximis de animalibus mansuetis factis. διήρθρωται intellegendum esse puto ita, ut animalia mansueta propter consuetudinem (= ἔθος Arist.) negotia sua magis quasi disponant; cf. Eth. Nic. Θ 1162a 22: εἰθὺς γὰρ δι-ρηται τὰ ἔργα.

²⁾ Quae verba multas praebent corruptelas, quarum gravissimae hae esse mihi videntur: φύσις pro κτήσις transl. Lat. Γ, Du.; τῆς pro τῇ tota fere codd. fam. Π²; φύσεως fam. Π³ codd. quattuor: οὐσα τυγχάνει om. transl. Lat. et Π³: quibus ex lectionibus variis versus ita restituendus esse mihi videtur: καὶ ἡ τῶν τέκνων κτήσις οὐ λειτουργίας ἐνεκεν τῆς φύσεως (τῇ φύσει Susem.) μόνον οὐσα τυγχάνει ἀλλὰ καὶ ὠφελείας; nam primum τῆς φύσεως melius ex codicibus restitui mihi videtur (φύσεως pro φύσει propter τῆς articulum antecedentem nonnullis in codd. fam. Π² scriptum est), deinde λειτουργ-

plum habere Susemihlius docet Aristotelicum. Eundem enim sensum inesse putat in verbis Eth. Nic. 1162a 21: οἱ ἄνθρωποι οὐ μόνον τῆς τεκνοποιίας χάριν συνοικοῦσιν, ἀλλὰ καὶ τῶν εἰς τὸν βίον, vocibus τῆς τεκνοποιίας χάριν respondentibus λειτουργίας ἐνεκεν et voce ὠφελείας respondente τοῖς εἰς τὸν βίον. At illo in Eth. loco verba fiunt de prosperitate vitae, quam sibi parant maritus atque uxor recte conspirantes ad negotia perficienda, cum in Oec. esse sermonem de prosperitate, quam praebeat liberorum possessio, pateat ex vocibus proximis: ἃ γὰρ ἂν δυνάμενοι εἰς ἀδυνάτους πονήσωσι, πάλιν κομίζονται παρὰ δυνάμενων ἀδυνατοῦντες ἐν τῷ γήρα.¹⁾ De colore huius partis (43b 21—23) rhetorico me verba facere necesse erit postea, cum proferam meam de libelli auctore sententiam.

Quod sequitur in Oec. 43b 23—25, naturam replere ταύτῃ τῇ περιόδῳ τὸ αἰε εἶναι, cum per numerum (κατ' ἀριθμὸν) non possit, per speciem (κατὰ τὸ εἶδος): haec quoque verba Schoemannus (Observationes, pg. 214) et Susemihlius tribuere non dubitant Aristotelis auctoritati; ea enim consentire putant cum iis, quae dixerit Aristoteles in libro de gener. animal. II. 731b 31 sq. Sed haec de perpetuitate animalium doctrina: κατὰ τὸ εἶδος non est Aristotelis. Praeterea quo modo intellegenda sint verba ταύτῃ τῇ περιόδῳ, haec praecipue huius loci est difficultas. Fortasse horum verborum sententia coniungi potest cum

γίας τῆς φύσεως, quae verba artius coniungenda esse apparet ex eo, quod sunt posita inter οὐ et μόνον, praefenda esse puto, quia aliter φύσει veluti κατὰ φύσιν sine articulo h. l. scriptum expectas.

¹⁾ Hoc cum loco 43b 20—23, qui est de liberorum possessione eiusque utilitate, valde congruunt ea, quae Stoici philosophi hac de re docuerunt; cf. Praechter, Hierocles d. Stoiker, Lpzg. 1901, pg. 79. Non igitur facere possumus cum Susemihlio, qui ne levissima quidem Stoica pigmenta in hoc opusculo apparere docebat in praef. pg. VIII/IX. Qua de re nos infra tractabimus.

illis, quae Dicaearchus Peripateticus, Aristotelis discipulus Theophrastique aequalis, docuit de naturae vi vitali, quae sit aequibalter fusa omnibus in corporibus vivis ita figuratis, ut temperatione naturae vigeant atque sentiant.¹⁾

Hoc modo etiam verba Oec.: *ταύτη τῇ περιόδῳ* intelligenda esse puto, vim quandam naturae universalem certo tempore recurrentem (*περίοδος*) speciem servare animalium. Etsi igitur Oec. verborum sententia non ex Aristotelis libris est hausta, tamen eam fluxisse puto ex Peripateticorum doctrina; veri simile esse mihi videtur auctorem Oec. ante oculos habuisse illam, quam attuli, Dicaearchi doctrinam; sed Theophrastum quoque ipsum, quem Oeconomici auctorem esse postea demonstrare conabor, fortasse ita docuisse possumus conicere.

Alius autem locus exstat capitis III. exeuntis, qui sine dubio ex Aristotele auctore ductus esse mihi videtur. Praeordinatam enim esse a deo naturam maris et feminae exponitur 43b 26 ss. Hanc fecisse deum debiliorem, illum vero fortiozem, *ἵνα . . . τὸ μὲν πορρίζῃ τὰ ἔξωθεν, τὸ δὲ σφάζῃ τὰ ἔνδον*. Proxime ad hanc sententiam accedunt verba Aristotelis in libro Pol. III. 77b 24/25: *ἐπεὶ καὶ οἰκονομία ἐτέρα ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς · τοῦ μὲν γὰρ κτᾶσθαι, τῆς δὲ φυλάττειν ἔργον ἐστίν*. Qui locus quomodo co-

¹⁾ Cic. Tusc. I, 10, 21: Dicaearchus autem in eo sermone, quem Corinthi habitum tribus libris exponit, doctorum hominum disputantium primo libro multos loquentes facit, duobus Pherecratem quendam Phthiotam senem, quem ait a Deucalione ortum, disserentem inducit, nihil esse omnino animum et hoc esse nomen totum inane frustra et animalia et animantes appellari; neque in homine inesse animum vel animam nec in bestia; vimque omnem eam, qua vel agamus quid vel sentiamus, in omnibus corporibus vivis aequabiliter esse fusam nec separabilem a corpore esse, quippe quae nulla sit nec sit quidquam nisi corpus unum et simplex, ita figuratum, ut temperatione naturae vigeat et sentiat.

haereat cum Oec. 43a 8 ss., quibuscum verbis Susemihlius eum conferri iubet, ego non intellego.

Quae deinceps adiciuntur in fine cap. III. atque exponuntur toto in capite IV., ea omnia auctoris propria esse videntur. Verba enim cap. IV. ultima, num re vera Xenophontis ex Oeconomico sint ducta, postea inquiratur in parte huius opusculi secunda. Ea quoque, quae commemorantur de Pythagoreorum placitis¹⁾ postea tractentur atque ea, quae dicenda sunt de particulae 44a 29—22 sermonis colore rhetorico.²⁾

Videamus iam, quae dixerit communia uterque scriptor de servis. Eos non esse numerandos in hominibus, sed *κτῆμά τι* esse *ἐμψυχον* iam saepius commemoravi. Conferamus nunc, quae de indole atque natura servorum uterque docuerit. Liceat igitur afferre illam ampliorem Aristotelis definitionem 54a 14 ss.: eum esse servum, qui *ἄνθρωπος ὢν* non suus sit natura, sed alterius. Alterius autem esse eum, qui *κτῆμα* sit *ἄνθρωπος ὢν*. Quia autem servi sunt homines, locum inter res possessas primum obtinent, ita ut *ὄργανον πρὸ ὀργάνων* nominentur 53b 33. Eadem fere sententia expressa est in Oec. 44a 23/24: *τῶν δὲ κτημάτων πρῶτον μὲν καὶ ἀναγκαῖστατον τὸ βέλτιστον καὶ οἰκονομικώτατον · τοῦτο δὲ ἦν ἄνθρωπος κ. τ. λ.*

¹⁾ Quibus cum placitis cf. Jambl., vit. Pyth. (Cob.), 48 p. 26 et 84 p. 36. Diels, Die Fragmente der Vorsokratiker I² 280, 40 et 281, 15.

²⁾ Verba cap. IV. ineuntis: *πρῶτον μὲν οὖν νόμοι πρὸς γυναῖκα, καὶ τὸ μὴ ἀδικεῖν* hunc in modum esse restituenda mihi videntur: *πρῶτος μὲν οὖν νόμος πρὸς γυναῖκα κεῖται μὴ ἀδικεῖν*, quae coniectura viri alicuius docti a Schoemanno (opusc. pg. 215) citati, fort. Spengelii (Susem.), mea quidem sententia est praeferenda lectioni illi vulgatae, quamquam Schoem. l. l. vulgatam retineri posse docet; auctorem enim in animo habuisse putat, certas quasdam conversandi cum uxore leges esse debere, earumque unam et praecipuam hanc: *μὴ ἀδικεῖν*.

Accedit alius libri I. Pol. locus, quo mea quidem sententia auctor Oeconomici usus est. Capite enim quinto quaeritur, utrum praeter corporis servitia (*παρὰ τὰς ὀργανικὰς καὶ διακονικὰς* scil. *ἀρετὰς*) alia quoque virtus (*ἀρετή*) melior in servis insit, veluti moderatio, fortitudo, iustitia, aliae, an omnino domini virtus una eademque sit atque servi. Aristoteles fusius hac de re scripsit docuitque servos liberorum virtutem assequi non posse. Partem autem quandam illius virtutis eis esse tribuendam, si ea, quae eis sint imperata, recte perficiant. Quam difficultatem tollebat philosophus docens *τὰς ἡθικὰς ἀρετὰς* esse diversas. Omnes enim earum participes esse oportere, verum non eodem modo, sed quantum cuique opus sit ad munus suum obeundum. Itaque servo tanta modo virtute opus est, *ὅπως μήτε δι' ἀκολασίαν μήτε διὰ δειλίαν ἐλλείψῃ τῶν ἔργων*. Qua cum sententia comparari possunt ea, quae in Oec. 44 b 13/14 scripta sunt: qui enim sint nimis ignavi (*δειλοί*), eos non permanere in ipsorum officio illic legitur. Quamquam concedendum est haec Oec. verba alio in nexu scripta esse quam Aristotelis. Melius enim quadrant ad hanc Oec. partem ea, quae inveniuntur in Arist. Pol. libro VII, 30 a 25—33 (locum paulo infra exscribam). Praeter ignavos enim alterum nominatur in Oec. servorum genus, quod sit nimis *ἀνδρείον* vel nimis *θυμοειδές*. Hos quoque servos non esse probandos exponit auctor, cum non facile pareant. Quae cum ita sint, iustum esse atque utile *τὴν ἐλευθερίαν κεῖσθαι ἄθλον*. Atque id quoque esse attendendum, ne servi omnes sint *θυμοειδείς*. Conferatis velim, quae exposuerit Arist. l. l. 30 a 25—33: *τοὺς δὲ γεωργήσαντας μάλιστα μὲν, εἰ δὲ κατ' εὐχὴν, δούλους εἶναι, μήτε δημοφύλων πάντων μήτε θυμοειδῶν* et paulo infra *τίνα δὲ δεῖ τρόπον* pergit *χρῆσθαι δούλοις, καὶ διότι βέλτιον πᾶσι τοῖς δούλοις ἄθλον προκεῖσθαι τὴν ἐλευθερίαν, ὕστερον ἐροῦμεν* (quod promissum non solvitur in eis quae

exstant Politicis). Cum igitur apud Aristotelem hac de liberorum ac servorum virtute praeter illum libri VII. locum toto fere cap. quinto libri I. fuse disseratur, auctor Oec. hanc rem obiter tantum tetigisse mihi quidem videtur illo loco, qui est de bono, ut ita dicam, dominorum exemplo, quo commotus etiam servus officium suum bene expleat (45 a 11/12 ss.): *ταῦτα καὶ καλὰ πρὸς ἀρετὴν* (scil. dominorum et servorum) *καὶ ὠφέλιμα πρὸς οἰκονομίαν*. Servos quoque virtutis participes esse etiam alio ex loco intellegitur (44 b 5/6), ubi auctor dicit utile esse, si praemium *ἀρετῆς καὶ κακίας* servis ponatur. Qui loci mea quidem sententia cohaerent cum illo Aristotelis capite.

Conferamus denique, quae uterque scriptor de situ domus exposuerit. Auctor enim Oeconomici in ultimo capite libri hac de re haec fere docuit 45 a 24 ss.: Domum esse construendam et ad res possessas et ad sanitatem commoditatemque (*εὐήμερίαν*) ipsorum, qui in ea habitant (*αὐτῶν* masc., opponendum voci *κτήματα*),¹⁾ respicientem. Qua de causa aestate ventis, hieme soli eam expositam esse oportere. Esse autem oportere huius modi domum boreae obversum (*κατάβορρος*) et non aequabiliter latam. Talia praecepta ex Aristotelis Politicis originem trahere veri simile est. Habemus enim locum eiusdem fere sensus in libro VII, 30 a 38—41, ubi haec sunt

¹⁾ λέγω δὲ κτήματα μὲν, οἷον καρποὺς καὶ ἐσθῆτι ποῖα συμφέρει κ. τ. λ. Quomodo ἐσθῆτι vocabulum sit intellegendum, apparet ex Xenophontis Oec. cap. IX, 2 ss., ubi demonstrat Ischomachus uxori ordinis et dispositionis rerum domesticarum utilitatem: pro ratione aedium et diversitate partium aedificii ei assignat loca vestibulis variis, calceis, armis, instrumentis, vasis idonea, cap. IX, 6: *μετὰ ταῦτα κόσμον γυναικὸς τὸν εἰς ἐορτὰς διηροῦμεν, ἐσθῆτα ἀνδρὸς τὴν εἰς ἐορτὰς καὶ πόλεμον, καὶ στρώματα ἐν γυναικωνίτιδι, στρώματα ἐν ἀνδρωνίτιδι, ὑποδήματα γυναικεῖα, ὑποδήματα ἀνδρεῖα.*

scripta¹⁾: *πρῶτον μὲν, ὥς ἀναγκαῖον, πρὸς ὑγίειαν* (scil. *βλέποντας*) (*αἵτε γὰρ πρὸς ἑω τὴν ἐγκλισιν ἔχουσιν καὶ πρὸς τὰ πνεύματα τὰ πνέοντα ἀπὸ τῆς ἀνατολῆς ὑγιεινότεραι, δεύτερον δὲ καταβορίαν· ἐνχείμεροι γὰρ αὐταὶ μᾶλλον*).

Comprehendamus denique ea, quae exposuimus. Ex iis, quae dicta sunt, satis apparet permulta inesse in Oecon. nostro, qui fertur Aristotelis, quae cohaerent aliquo modo cum locis Aristoteleis, praecipue cum primo Politicorum libro. Multos locos omnino congruere cum Aristotelis sententiis, nonnulla ex accuratiore philosophi explicatione contracta aut paululum variata aut consulto mutata esse vidimus. Praecipue tota fere prima libelli pars dimidia ex Aristotele est deprompta, extrema praebet minus multa, quae pendeant ex Politicorum libris.

II.

Perlustratis igitur et inter se comparatis eis locis, qui scripti sunt Aristotelis auctoritate, cuius rationis vestigia saepe graviter sunt impressa, me convertam ad illustrandam eam rationem, quae intercedere videtur inter libellum Ps. Aristotelicum et Xenophontis Oeconomicum. Qua in re non satis certe diiudicari potest, quo vinculo illa scripta inter se coniuncta sint, cum in universum potius sententiae congruant cum Xenophonteis praeceptis quam ipsa verba. Locos igitur, quos collegit Susemihlius, omnes ex Xenophontis officina fluxisse putare non opus est, etsi redolent eius doctrinam. Ea vero dicta, quae in proverbii usum abierunt aut proverbii colorem prae se ferunt, dico illam fabulam de Danaïdum lagena rupta (cf. Oec. 44 b 25 et Xen. Oec. VII, 40: *ἀντλεῖν εἰς τὸν τετραμένον πίθον* et quae dixerit uterque de „oculo domini“, qui

¹⁾ sane de urbium situ, non domorum hoc Politicorum loco verba fiunt.

maxime inpinguat equos (cf. Oec. 45 a 3 et Xen. Oec. XII, 20): hi loci in medio sunt relinquendi, cum „quo ex fonte hausti sint, diiudicari non iam possit“¹⁾. Aristoteles quoque illud de Danaïdum lagena dictum adhibuit in Pol. 20a 31/32: *ὁ τετραμένος γὰρ ἐστὶ πίθος ἡ τοιαύτη βοήθεια τοῖς ἀπόροις*, quibus ex verbis talia proverbia illis temporibus floruisse apparet. Si igitur invenimus illa duo exempla et in Oec. Ps.-Arist. et in Xenoph. Oec., non est, cur colligamus Oecon. auctorem illos Xenophontis locos ante oculos habuisse. Accedit, quod apud Ps.-Aristotelem utrumque proverbium est coniunctum alio cum dicto, de quo nihil commemoratur in Xenophontis libro; cf. Oec. 44 b 25: *τῷ γὰρ ἡθμῷ ἀντλεῖν τοῦτ' ἐστίν, καὶ ὁ λεγόμενος τετραμένος πίθος* et Oec. 45 a 4/5, ubi praeter illud de domini oculo dictum afferuntur Libyi cuiusdam verba: *τὰ τοῦ δεσπότου ἔχνη*. Tamen quasdam in universum similitudines in utroque scripto inesse negari non potest. Quod ex huiusmodi librorum natura facile intellegi mihi quidem videtur; nam videbimus illas utriusque libri similitudines magis ad sententias tantum pertinere, minus ad ipsa vocabula, ita ut alterum auctorem ex alterius libro hausisse non certe possit colligi. Potius eas hoc modo exortas esse putem, ut utrumque scriptorem, Xenophontem et Ps.-Aristotelem, talia ante oculos habuisse credam, qualia enumerat Arist. Pol. 58 b 40 ss.: *ἐπεὶ δ' ἐστὶν ἐνίοις γεγραμμένα περὶ τούτων, οἷον Χάρητι δὴ τῷ Παρίῳ καὶ Ἀπολλοδώρῳ τῷ Ἀθηναίῳ περὶ γεωργίας καὶ ψιλῆς καὶ πεφτυμένης, ὁμοίως δὲ καὶ ἄλλοις περὶ ἄλλων, ταῦτα μὲν ἐκ τούτων θεωρεῖται ὅτι ἐπιμελές*, quibus ex verbis apparet huiusmodi argumenti scripta illis temporibus extitisse satis multa. Praeterea multum valere mihi videtur hanc ad quaestionem illustrandam communis hac de re

¹⁾ v. Hodermannum l. l. pg. 27 et adnotationes 69 et 70.

sermonis usus, qui sine dubio valde floruit ipsis illis temporibus, quibus tot scripta hac de re composita sunt.

Primum quidem examinanda sunt ea, quae comparavit iam Susemihlius, dico, quae dixerit uterque de artibus sellulariis (τέχναις βανανσικαῖς): diversis enim locis Xenophon quoque hac de re eandem protulit sententiam quam auctor Oeconomici. Qui loci omnes sensum quidem eundem habent — hoc est concedendum —, ita tamen ut ex verbis, quae adhibentur utroque in libro, non facile possit concludi auctorem illas sententias hausisse ex ipso Xenophonte. Quae imitationis ratio etiam in aliis fere omnibus huiusmodi locis cognoscitur: sententiam quidem esse eandem, diversis autem verbis utrumque auctorem uti ad eam exprimendam. Prorsus aliter se habuisse vidimus rationem, quae intercessit inter Aristotelis libros et haec Oeconomica. Ad sententiam autem meam comprobendam non opus erit omnes, qui possunt afferi, Xenophontis locos exscribere. Satis sit, hoc primo exemplo rem ostendere. Primus locus, qui huc spectat, exstat in Xen. Oec. IV, 2: καὶ γὰρ αἱ γε βανανσικαὶ καλούμεναι καὶ ἐπίρρητοί εἰσι καὶ εἰκότως μέντοι πάννυ ἀδοξοῦνται πρὸς τῶν πόλεων. καταλυμαίνονται γὰρ τὰ σώματα τῶν τε ἐργαζομένων καὶ τῶν ἐπιμελομένων ἀναγκάζονται καθῆσθαι καὶ σκιατραφεῖσθαι, εἶναι δὲ καὶ πρὸς πῦρ ἡμερεύειν. τῶν δὲ σωμάτων θηλυνομένων καὶ αἱ ψυχὰς πολὺ ἀρρωστότεραι γίνονται. Animas quoque praeter corpora artibus illiberalibus fieri deteriores et hoc in exemplo et in sequentibus ubique legitur, de quo apud Ps.-Aristotelem nihil commemoratur. Xenophontem huic rationi inter corpora et animas intercedenti multum tribuisse etiam eis ex locis apparet, quibus nulla fiunt verba de artibus sellulariis, sed agricultura tantum laudibus effertur; cf. cap. V. §§ 1—17, ex quibus pauca afferam; § 1: εἵκοι

γὰρ ἡ ἐπιμέλεια αὐτῆς εἶναι ἅμα δὲ ἡδυπάθειά τις καὶ οἶκον αὐξήσεις καὶ σωμάτων ἁσκησεις εἰς τὸ δύνασθαι, ὅσα ἀνδρὶ ἐλευθέρῳ προσήκει. § 13: οὗτοι εὖ παρεσκευασμένοι καὶ τὰς ψυχὰς καὶ τὰ σώματα κ.τ.λ. Repetit autem eandem sententiam in cap. VI, 5, ubi legitur τὰς τέχνας βανανσικὰς esse spernendas, ὅτι καὶ τὰ σώματα καταλυμαίνεσθαι δοκοῦσι καὶ τὰς ψυχὰς καταγνῶνσι. § 7: οὕτως γὰρ ἂν τοὺς μὲν ἀμφὶ γῆν ἔχοντας φόβουθ' ἂν ψηφίζεσθαι ἀρήγειν, τοὺς δὲ τεχνίτας μὴ μάχεσθαι, ἀλλ' ὅπερ πεπαιδευντοὶ καθῆσθαι μῆτε πονοῦντας μῆτε κινδυνεύοντας.

Concedendum est omnes hos locos esse similes Oeconomici sententiae 43 b 4/5: οὐ γὰρ ὥσπερ αἱ βάνανσοι τὰ σώματα ἀχρεῖα ποιοῦσιν, ἀλλὰ δυνάμενα θυραυλεῖν καὶ ποιεῖν, ἔτι δὲ δυνάμενα κινδυνεύειν πρὸς τοὺς πολεμίους. Tamen auctor non ex his Xenophontis exemplis eam hausisse mihi videtur. Nam iam supra attuli locos Aristotelis persimiles, quibus eadem sententia eadem brevitate iisdemque fere verbis expressa erat (cf. p. 23/4). Talibus igitur in exemplis, quae exstant et apud Aristotelem et apud Xenophontem, Xenophon Aristoteli postponendus esse mihi videtur. Nam mirum esset, si auctor Oeconomici Xenophontis sententias iisdem fere vocabulis, quibus usus est Aristoteles, expressisset.

Quae sequuntur verba in Oec. 43 b 6: μόνων γὰρ τούτων τὰ κτήματα ἔξω τῶν ἐρυμάτων ἐστίν, haec verba Susemihlio praeclarum imitationis exemplum esse videntur coll. Xenophontis Oec. VI, 10: συμπαροξύνειν δὲ τι ἐδόκει ἡμῖν καὶ εἰς τὸ ἀλκίμους εἶναι ἡ γεωργία ἔξω τῶν ἐρυμάτων τὰ ἐπιτίθεται φύουσά τε καὶ τρέφουσα τοὺς ἐργαζομένους, quo ex loco ipsa verba ἔξω τῶν ἐρυμάτων repetita esse putat. Mea autem sententia haec tria verba non ita exorta sunt, ut auctor Oec. illum Xen. locum exscripserit, potius putem aut communem utriusque libelli fontem causam fuisse congruentiae aut, quod malim, illa

verba omnino casu, non consulto, in utriusque scripti nexum influxisse.

In versibus deinde cap. III (43b 30—44a 3) summam totius pendere ex Aristotelis 77b 24/25 iam antea exposuimus (cf. p. 28). Sed etiam in Xenophontis libro similes inveniuntur sententiae, quod in eadem re tractanda non mirum est. Insunt enim in Xen. Oec. cap. VII §§ 22—30 non pauca, quorum sensus congruit cum Oec. 44a 2ss. Afferre mihi liceat Xenoph. verba in § 22 expressa: *ἐπεὶ δ' ἀμφότερα ταῦτα καὶ ἔργων καὶ ἐπιμελείας δέεται τὰ τε ἐνδον καὶ τὰ ἔξω, καὶ τὴν φύσιν, φάναι, εὐθὺς παρεσκεύασεν ὁ θεός, ὥς ἐμοὶ δοκεῖ, τὴν μὲν τῆς γυναικὸς ἐπὶ τὰ ἐνδον ἔργα καὶ ἐπιμελήματα, <τὴν δὲ τοῦ ἀνδρὸς ἐπὶ τὰ ἔξω>.* Quae antea in Oec. 43b 26 squ. leguntur, naturam viri feminaeque ad utriusque negotia praeordinatam esse, ipsa quoque in illo Xenophontis capite habent locos similes (cf. §§ 25, 28, 30).

Sequuntur deinde in Oeconomicis 44a 8 squ. praecepta coniugalia (*νόμοι πρὸς γυναῖκα*), quae iam antea eo loco, quo non exspectares (cf. p. 21), sunt indicata 43a 23 ss.: *ὥστε δέοι ἂν <καὶ> τὰ περὶ τὴν τῆς γυναικὸς ὁμιλίαν οἰκονομίσασθαι καλῶς· τοῦτο δὲ ἐστὶ τὸ ποίαν τινὰ δεῖ ταύτην εἶναι παρασκευάσαι.* Omnia haec praecepta de suo inse-ruisse videtur auctor libelli; solum quae adduntur in fine cap. IV. de mulierum ornatu rursus e Xenophontis Oec. cap. X. deprompta esse docent viri docti Schoemannus atque Sussemihlius. Ibi enim narrat Ischomachus, quo modo uxorem a faciei fucandae et corporis nimium ornandi studio revocaverit. Verba Oec. 44a 18—22 sunt haec: *περὶ δὲ κοσμήσεως, ὥσπερ οὐδὲ τὰ ἤδη δεῖ ἀλαζονευόμενους ἀλλήλους πλησιάζειν, οὕτως οὐδὲ τὰ σώματα· ἡ δὲ διὰ τῆς κοσμήσεως οὐδὲν διαφέρονσά ἐστι τῆς τῶν τραγῳδῶν ἐν τῇ σκευῇ πρὸς ἀλλήλους ὁμιλία.* Sed accuratius nobis comparantibus Oecon. verba cum Xenophonte illa Ps.-Aristo-

telia omnino propria atque sui iuris esse statuendum est; nam apud Xenophontem nihil scriptum est de gloria atque magniloquentia (*ἀλαζονευόμενος*), nusquam verba fiunt de uxorum moribus (*ἡθῆ*), nusquam de scaena atque de ornatu tragicorum. Ceterum Oec. sententias auctori cui-libet hac de re scribenti facile in mentem venire probabile est, ita ut ea auctoris ipsius esse putem.

Hoc ad caput IV. me redire opus erit postea, cum dicendum erit de libelli auctore. Nam inesse mihi videntur nonnulla, quae multum valent ad statuendam aetatem, qua compositus est noster libellus.

Verba capitis V. ineuntia, quae sunt de cura *κτημάτων*, quorum pars praestantissima et maxime necessaria servi sint, ex Aristotele hausta esse iam supra commemoravi. Quibus Aristotelis sententiis praemissis cetera capitis V. praecepta, quae sunt de servorum tractatione, ex parte cum Xenophontis sententiis consentire negari non potest; tamen non opus est hac ex re colligere Ps.-Aristotelem in manibus habuisse Xenophontis librum.

Statim versus Oec. 44a 25—29 comparari possunt cum Xenophontis cap. XII. Duas enim servorum exstare species, villicos et laboratores, quorum illi statim a pueritia sint alendi atque educandi, ad quos negotia transferantur liberaliora. Quam sententiam Xenophon fusius tractavit in cap. XII., ubi agitur de virtutibus boni villici, cum capitis IX. §§ 11—13 huc referri nequeant ea de causa, quod illic verba fiunt de proma conda (*ἡ ταμπά*) neque insunt mea quidem sententia loci, qui conferri possunt cum eis, quae in Oec. de villicis scripta sunt. Redeamus igitur ad Xenophontis caput XII., ubi narrat Ischomachus eos a se legi villicos, quos speret sibi redditum iri benevolos et rerum augendarum studiosos (cf. §§ 3/4). Quo modo haec efficiantur in sequentibus apud Xenophontem expositum est. Praecipue in cap. XIII, 10—13 afferuntur

rationes, quae sint adhibendae hunc ad finem assequendum. Commendat enim pro servorum meritis recte esse distribuenda vel dispensanda praemium atque damnum, laudem atque vituperationem. Quae praecepta utilia eodem fere modo tanguntur in Oec. Ps.-Arist. 44b 5—9, ubi auctor profert sententiam praemia esse ponenda virtutis atque malitiae. Nam *ὥσπερ καὶ τοῖς ἄλλοις ὅταν μὴ γίγνηται τοῖς βελτίοσι βέλτιον μηδὲ ἄθλα ἢ ἀρετῆς καὶ κακίας, γίγνονται χεῖρονς, οὕτω καὶ περὶ οὐκίας, διόπερ δεῖ ποιῆσθαι σκέψιν, καὶ διανέμειν τε καὶ ἀνέναι κατ' ἄξιαν ἕκαστα, καὶ τροφήν καὶ ἐσθῆτα καὶ ἀργίαν καὶ κολάσεις* (cf. Xen. XIII. 9/10). Quibus ex locis apparet, servorum tractationem, quae commendatur in Oec., in universum consentire cum Xenophontis praeceptis.

Quae proferuntur in ultimo Oeconomici capite de bonorum (*κτημάτων*) cura, ea magis ex alio fonte quam ex Aristotelis libris fluxisse videntur. Xenophontem quoque hac in re non dissentire ab Oeconomici praeceptis concedendum est. Quattuor enim esse genera, quae hac in re sint distinguenda, narrat auctor libelli: Bonum oeconomicum scire oportere, quo modo sibi paret sua bona, custodiat, apte disponat, recte eis utatur. Quod haec omnia in Xenophontis quoque libro sunt tractata, non est, cur concludamus ea esse conscripta ex Xenophontis praeceptis. Iam enim vidimus (p. 32/33) illa huius capitis duo exempla, quae sunt de dolio perforato et de oculo domini, ex alio quoque fonte ducta esse posse. Illa quidem de bonis custodiendis praecepta (44b 30) congruere videntur cum iis, quae de rege Persarum commemorat Xenophon Oec. IV, 6—8: *καὶ τοὺς μὲν ἀμφὶ τὴν ἑαυτοῦ οἴκησιν αὐτὸς ἐφορᾷ, τοὺς δὲ πρὸς ὧ ἀποικοῦντας πιστοὺς πέμπει ἐπισκοπεῖν* (§ 6); cf. etiam § 8 initium. Eadem narrantur in Oec., utile esse Persica uti custodiendi ratione: *Περσικὰ δὲ ἦν τὸ πάντα τετάχθαι, καὶ πάντ' ἐφορᾷ αὐτόν*. Non-

nullis versibus post eodem modo commendatur Atticus mos¹⁾ ordinationis, quem adhiberi utile sit in parvis rebus

¹⁾ De loco hoc difficiliore liceat mihi ad calcem paucis tractare. Quo modo intellegenda sint verba cap. VI. de Laconica, Persica, Attica rei familiaris administratione facta ex hac totius capitis appareat interpretatione: Quattuor oeconomici species esse ait auctor, quem esse Theophrastum in sequ. demonstrare conabor, quibus bonorum cura contineatur; bona enim parare ut sciat oeconomicus non sufficere docet; custodiri etiam parata oportere; deinde eum scire opus esse, quomodo apte ea disponat et commode eis utatur. Quibus ex quattuor generibus praecipuum obtinent locum praecepta ad custodiam bonorum pertinentia, quibuscum simul etiam nonnulla de apta dispositione absolvuntur (44b 30 — 45b 1). Primae autem speciei nullum posuit exemplum nisi hoc unum, ut plura fructuosa quam infructuosa parari atque negotia ita esse divisa opus esse diceret, ne omnia in uno periclitarentur (44b 27—30); ea quoque, quae referuntur ad usum vasorum commodum expeditumque obiter tantum strinxit in verbis capitis ultimis (45b 1—3): admonet, ut suo quidque loco sit repositum, quia id, quod in promptu sit, ad usum minime requiratur.

Custodiae rationem a Persis et Lacedaemoniis petere iussit 44b 30 s.: *πρὸς δὲ φυλακὴν τοῖς τε Περσικοῖς συμφέρει χρῆσθαι καὶ τοῖς Λακωνικοῖς*. Quibus statim addit Atticam: *καὶ ἡ Ἀττικὴ δὲ οἰκονομία χρήσιμος· ἀποδιδόμενοι γὰρ ὠνοῦνται, καὶ ἡ τοῦ ταμείου θέσις οὐκ ἔστιν ἐν ταῖς μικροτέραις οἰκονομίαις*. Habemus igitur tria rei familiaris custodiendae exempla, quorum Atticum sane ad custodiam rerum proprie non pertinet. Nam ex verbis: *ἀποδιδόμενοι γὰρ ὠνοῦνται* sqq. satis apparet Atticam illam rationem eam fuisse, ut venditarum rerum pretio statim res aliae ad victum cotidianum necessariae coemerentur ita, ut eas diutius servari non deberet.

Quae tria oeconomiae genera (Persicum, Laconicum, Atticum) Theophrasti temporibus pervulgata atque omnibus nota fuisse ex eo concludam, quod hoc ex capite, quid sint, non satis elucet. Ea artis vocabula fuisse veri simile est ita, ut nemo, quid his verbis significaretur, non statim intellegeret. Sed ex verbis quoque capitis VI., quamquam obscura sunt, tamen nonnulla cognoscere possumus illis de diversis oeconomiae generibus. Illud, quod est proprium Atticae rationis „vendes enim emunt“ iam exposuimus. Quarentibus nobis, ubi adhibenda sit haec ratio, duo occurrunt loci,

alter, quem iam exhibui 44 b 31: ἀποδιδόμενοι γὰρ ὠνοῦνται, καὶ ἡ τοῦ ταμείου θέσις οὐκ ἔστιν ἐν ταῖς μικροτέραις οἰκονομίαις, alter 45 a 17: ἐν μὲν οὖν ταῖς μικραῖς κτήσεσιν ὁ Ἀττικὸς τρόπος τῆς διαθέσεως τῶν ἐπικαρπιῶν χρήσιμος· ἐν δὲ ταῖς μεγάλαις διαμερισθέντων καὶ τῶν πρὸς ἐνιαυτὸν καὶ τῶν κατὰ μῆνα δαπανωμένων, quibus ex locis apparet τὸν Ἀττικὸν τρόπον in parvis tantum oeconomii in usu fuisse, ubi, quia fructus statim permutabantur, ἡ τοῦ ταμείου θέσις (i. e. collectio fructuum in horreis repositorum) supervacanea erat.

Huic Atticorum mori opposuit auctor Laconum rei familiaris custodiendae rationem atque Persarum. Conicere licet ex opposita Atticorum ratione eam adhibendam esse in magnis oeconomiiis, ubi ea, quae ad annum usum atque menstruum necessaria erant, servabantur in horreis et apothecis magnis reposita. Laconicum διαθέσις genus a Persico in universum non diversum esse videtur nisi in eo, quod Theophrastus ipse exposuit 44 a 34: Περσικὰ δὲ ἦν τὸ πάντα τετάχθαι, καὶ πάντ' ἐφοῦν αὐτόν. Manifestum igitur est Laconicam administrationem atque Persicam ad magnam pertinere rem familiarem, oppositam vero Atticam in parvis tantum domibus in usu fuisse, in quibus accuratiores custodia et dispositione vix opus erat.

Iterum attingit Laconicam rationem in verbis cap. ultimis 45 b 1—3: πρὸς εὐχρησίαν δὲ σκευῶν τὸ Λακωνικόν· χρὴ γὰρ ἐν ἑκάστῳ ἐν τῇ αὐτοῦ χώρᾳ κεισθαι· οὕτω γὰρ ἔτοιμον ἔν οὐ ζητοῦτο: hoc quoque de magna potius quam de parva oeconomia dictum esse nemo negabit. Cetera quoque, quae antea exposita sunt 45 a 21—45 b 1, sine dubio ad copiosas multo magis quam ad angustas oeconomias spectare apertum est.

Quae tria administrationis genera de gentibus, apud quas quidque erat in usu, nomen duxisse nemo erit, qui neget. Apud Athenienses igitur parvas tantum oeconomias atque angustas, apud Persas vero Lacedaemoniosque magnas atque locupletes exstitisse negari nequit. Et re vera Atheniensium atque Persarum oeconomiiis hoc convenire constat. At Lacedaemoniis magnas fuisse res familiares ita, ut eorum administrationis ratio proponeretur tamquam illustre imitationis exemplum, hoc non bene congruere videtur cum ea, quam accepimus, Lacedaemoniorum paupertate. Hanc ad rem explicandam duae exstant sententiae, quarum unam protulit Schneider (l. l. praef. pg. XVI.), alteram Schoemannus (l. l. pg. 224). In Laconica oeconomia nihil fuisse annotatione dignum putat Schneider

atque bonis, cum in magnis sint dividenda ea, quae πρὸς ἐνιαυτὸν consumantur et κατὰ μῆνα, quem ad modum etiam procuratoribus tradenda sint utensilia, quorum aliis cotidie utantur, aliis rarius (45 a 17—22). Proxime accedunt has ad sententias ea, quae in Xen. cap. IX, 8 praescribuntur, ubi Ischomachus de utensilibus suis ordinatis cum alia tum haec dicit: καὶ ταῦτα πάντα διεχωρίσαμεν, οἷς τε αἰεὶ δεῖ χρῆσθαι καὶ τὰ θοινητικά· χωρὶς δὲ καὶ τὰ κατὰ μῆνα δαπανώμενα ἀφείλομεν, δέχα δὲ καὶ τὰ εἰς ἐνιαυτὸν ἀπολελογισμένα κατέθεμεν. Qua re impedire voluit Ischomachus, ut narrat uxori in cap. VII, 36, ne ἡ εἰς τὸν ἐνιαυτὸν κειμένη δαπάνη εἰς τὸν μῆνα consumatur.

De domus situ, qualem esse oporteat, Xenophon eadem fere praecepit atque Aristoteles, cuius verba iam commemoravi in prima parte dissertationis. Hoc quoque loco

nisi rationem servandorum fructuum annuorum magnis in horreis publicis repositorum, unde deprompsissent cives ea, quae necessaria fuissent ad usum diurnum convictus publici. Horreorum custodiam fuisse penes servos publicos (Helotas), inspectionem vero penes dominos.

Huic Schneideri sententiae Schoemannus addidit suam: Antiquos Spartanorum mores atque paupertatem noniam convenire putat Theophrasti temporibus. „Quem enim non multis post huius mortem annis statum civitatis fuisse legimus, ut universus Spartanorum numerus non esset supra septingentos, ex quibus centum fere, qui agros possiderent, huius initia dubitari non potest quin longe priora fuerint, et Aristoteles iam sua aetate cives Spartanos haud amplius mille numerat, summamque inter hos bonorum inaequalitatem fuisse testatur. Ponamus itaque horum ducentos, qui agros haberent: magna in his latifundia fuisse necesse est, cum ad ducentos pervenissent, quae olim novem millibus, aut si hunc numerum non ante occupatam Messeniam factum esse statuimus, quattuor certe millibus et quingentis suffecerant. In tantis igitur copiis diligenti custodia et accurata dispositione opus fuisse nemo mirabitur, et credibile est hac in re Spartanos prae ceteris excelluisse, translata nunc in privatorum oeconomiam ea ratione, quam olim in publica tenuerunt.“

praefendum esse Aristotelem propter vocabulorum plenior congruentiam satis apparet. Sane concedendum est Xenophontem et auctorem Oeconomici plura ferre Aristotele, praecipue in iis, quae praecedunt 45a 24—30. Haec quoque Xenophontis auctoritati (cap. IX, 2) tribuere possemus, nisi liceret ponere utrumque scriptorem ex uno eodemque hausisse fonte.

Etiam verba Oecon. Ps.-Arist. libri primi exeuntia: *πρὸς εὐχρησίαν δὲ σκευῶν τὸ Λακωνικόν* (scil. *συμφέρει*): *χρὴ γὰρ ἐν ἑκάστῳ ἐν τῇ αὐτοῦ χώρᾳ κείσθαι· οὕτω γὰρ ἂν ἔτοιμον ὂν οὐ ζητοῖτο*: haec quoque verba non ex ipso Xenophontis libro deprompta esse mihi videntur, quamquam hac in quaestione habemus sententias a Xenophonte valde adamas. Quanti enim habuerit ordinis studium, ex eo satis apparet, quod composuit hac de re totum caput VIII, aliisque ex locis ubicumque eam tetigit; *ἔστι δ' οὐδὲν οὕτως, ὃ γύναι, οὐτ' εὐχρηστον οὐτε καλὸν ἀνθρώποις ὥς τάξας*: his verbis Ischomachus (VIII, 3) ordinem laudibus effert commendatque curae uxoris; cf. etiam ea, quae dixit auctor in § 10 de ordinis utilitate. Ex aliorum huiusmodi locorum copia tertii tantum capitis § 2 ss. faciam mentionem. Quamquam concedo huiusmodi Xenophontis verba eundem fere exprimere sensum, quem ille locus Ps.-Arist., tamen ipsum hoc exemplum Xenophontis imitationi obstare mihi videtur. Nam hoc ordinis studium, quod commendatur apud utrumque auctorem, apud Ps.-Aristotelem nominatur Laconicum, quam significationem etiam in Xenophontis libro, si re vera esset auctoris fons, exspectares.

III.

Quibus expositis satis me illustravisse puto, quomodo auctor libri Oecon. I. pendeat ex Aristotelis sententiis, deinde quae ratio intercedere dicatur inter Oeconomica atque

Xenophontis Oeconomicum. Quae nunc paucis comprehendamus. Comparantibus nobis ea, quae e scriniis Aristotelis sunt deprompta cum eis, quae ex officina Xenophontis fluxisse dicuntur, apparet Oeconomicum Ps.-Arist. per multas debere Aristoteli sententias iisdem fere verbis expressas, cum de reliquis Oeconomici sententiis, quo ex fonte haustae sint, non ita certe potuerimus diiudicare. Nam ex exemplorum copia, quae ex Xenophontis auctoritate esse scripta viri docti docuerunt, non parvum numerum me reiecisse puto, ita ut etiam ea, quae restabant, non ex illo Xenophontis libro, sed alio ex fonte nostrum in libellum fluxisse mihi quidem persuasum sit. Primum enim illae, de quibus erat quaerendum, sententiae ita universae esse mihi videntur, ut in eas is, qui scripsit de arte oeconomica, facile potuerit incidere. Deinde ex illo, quem commemoravimus, Aristotelis loco (Pol. 58b 40 squ.) complures tum exstitisse alios libellos eandem rem tractantes cognovimus, quibus usi esse mihi videntur et Xenophon et auctor Oeconomici, unde facile intelleguntur illae utriusque libri sententiae communes. Tum ex eodem Aristotelis loco discere possumus, quia plures libri commemorantur huius argumenti, illis temporibus etiam cotidianum hac de re sermonem valde floruisse. Xenophontis igitur librum auctor Oeconomicorum ad componendum suum libellum mea quidem sententia non excripsit, omnino non habuit ante oculos. Hanc ut proferrem sententiam praeter causas allatas ea quoque re commotus sum, quod persuasum mihi est nostrum libellum, cui graviter saepe impressae sint sententiae Aristotelicae, totum exortum esse ex schola Peripatetica. Quo modo vero ipsa Aristotelis imitationis ratio, — dico, auctorem libelli Stagiritae sententias saepe expressisse iisdem fere vocibus atque Aristotelem ipsum, cuius vocabula ipsa retinentur, etsi sensus paululum variatus aut mutatus est —, quo modo haec mira imitationis ratio

sit explicanda, eam quaestionem differamus in ultimam partem dissertationis, ubi agatur de libelli auctore.

Interim quaeramus, utrum ipsa quoque totius opusculi dispositio, sicuti singulae sententiae, magis congruat cum Aristotelia, quam habemus in primo Politicorum libro, an cum Xenophontea. Hac quoque in re auctor libelli praecipue Aristotelis exemplum secutus esse mihi videtur neque respexisse Xenophontei libri dispositionem. Nam cum apud Xenophontem hic unus sit finis artis oeconomicae, ut augeatur res domestica, Aristoteles et auctor Oec. magis partem artis oeconomicae moralem vel ethicam respexerunt. Secundum enim Aristotelem scientia rei familiaris administrandae tres complectitur partes, quas esse *δεσποτικήν, γαμικήν, πατρικήν* exponitur 53b 3 squ. Ex quibus auctor libelli duas partes priores i. e. rationem, quae intercedit inter virum atque uxorem (*γαμικήν*) et inter dominum atque servum (*δεσποτικήν*) suo quoque in libello tractavit, cum tertiam illam inter patrem atque liberos intercedentem obiter tantum tetigisse videtur 44a 6/7: *τῶν μὲν γὰρ τὸ θρέψαι, τῶν δὲ τὸ παιδεύσαι ἐστίν.* Quaestus autem doctrinam (*χρηματιστικήν*), quae maximi est momenti apud Xenophontem, Aristoteles arti oeconomicae non attribuit nisi quoad praebeat res necessarias atque utiles, quibus utantur homines oeconomici.¹⁾ Diversam esse ab his Aristotelis placitis auctoris Oec. sententiam ex libelli capite VI. apparet. Qua in re auctor morali Aristotelis doctrinae illa in cap. VI. practica de quaestu praecepta, quae aut ab auctore ipso aut alio ex fonte de-

¹⁾ cf. 56b 27: *ἐν μὲν οὖν εἶδος κτητικῆς κατὰ φύσιν τῆς οἰκονομικῆς μέρος ἐστίν· ὃ δὲ ἤτοι ὑπάρχειν ἢ πορίζειν αὐτὴν ὅπως ὑπάρχει. ὧν ἐστὶ θησαυρισμὸς χρημάτων πρὸς ζῆν ἀναγκαίων καὶ χρησίμων εἰς κοινωνίαν πόλεως ἢ οἰκίας.*

cf. etiam 56a 11: *ὅτι μὲν οὖν οὐχ ἡ αὐτὴ τῇ οἰκονομικῇ ἢ χρηματιστικῇ, δῆλον· (τῆς μὲν γὰρ πορίσασθαι, τῆς δὲ τὸ χρήσασθαι κ.τ.λ.).*

prompta sunt, adiunxisse videtur. Hac quoque ex ratione et quasi indirecta, ut ita dicam, via intellegi posse puto, auctorem illam Aristotelis dispositionem sibi proposuisse. Caput enim illud, in quo aut praecepta sua propria profert auctor aut alios secutus est fontes, in libelli fine posuit quasi supplementum capitum praecedentium nulla alia de causa, quod nescivisse videtur, quo modo bene coniungantur illius capitis sententiae cum capitibus praecedentibus secundum Aristotelis exemplum atque dispositionem conscriptis.

Quibus praemissis iam accuratius dispicere poterimus ipsam opusculi dispositionem: Post caput primum, quod continet prooemium, pars sequitur libelli generalis (c. 2), ubi auctor ipse disponit materiam tractandam. Constare enim docet domum duabus ex partibus, ex hominibus (scil. liberis) et possessione: summam igitur patrisfamilias curam pertinere ad uxorem et ad victum quaerendum. A capite tertio deinde pars incipit specialis secundum dispositionem antea (c. 2) propositam. Primo igitur loco agitur de uxoris usu (c. 3. 4), secundo de servorum (c. 5), in ultimo vero capite proferuntur illa praecepta practica, quorum de origine meam paulo antea protuli sententiam.

Ex quibus satis apparet materiem, quam sibi proposuit auctor, plane ab eo esse absolutam neque habeo, quod Oeconomicum hunc Ps.-Arist., quem iam Philodemum ita fere ut nunc legitur legisse constat, propter brevitatem fragmentum operis maioris esse putem. Ac ne epitomam quidem aut breviarium nos tenere probabile est. Quod vero magis adumbrantur omnia quam pertractantur, eius rei quae causa sit, postea ostendere conabimur.

IV.

Quo fundamento posito transeamus ad tractanda ea, quae Philodemus Epicuri sectae addictus protulerit hoc

de Oeconomicorum Ps.-Arist. libro primo in suo *περὶ οἰκονομίας* libello. Quae quaestio non sine fructu absolvi mihi videtur, praesertim cum ante hos tres annos Jensenius novis subsidiis usus novam Philodemi libri editionem curaverit. Cuius de argumento sagacissime in praefatione disputavit. Qui Philodemi liber tribus constat ex partibus (cf. Jensen. p. XXIV/V), quarum prima protulit adversariorum sententias, quorum (i. e. Xenophontis et Theophrasti, cui tribuit Oeconomica Ps.-Aristotelica) placita recensuit atque impugnavit secunda, cum tertia parte explicetur, quae auctoris ipsius sit sententia. De tota libri parte prima nihil servatum est nisi duo fragmenta (coll. A et B pg. 3 et 4, Jens.), ex quibus Philodemum Oeconomica Ps.-Arist. ita fere, ut nunc leguntur, legisse apparet. Xenophontis deinde Oeconomico refutato statim transit auctor ad Theophrasti¹⁾ Oeconomicum recensendum (col. VII, 37 — col. XII, 2). Qui versus satis certe a viris doctis, uno loco col. X. excepto, restituti atque suppleti esse mihi videntur, quod eo facilius fieri potuit, quia singulae Theophrasti sententiae ad verba fere sunt repetitae. Iam ipsa huius partis verba ineuntia accuratius sunt examinanda, quorum haec fere est sententia: Philodemus, cum in versibus huic parti praecedentibus iam perlustraverit Xenophontis artis oeconomicae sententias, se plurimas ac praecipuas Theophrasti una cum illa Xenophontis censura recensuisse putat ea de causa, quod, siquis spectet *τὰς δυνάμεις*, pleraque ex Xenophontis libro summatim essent deprompta: *Δῆλον δὲ, διότι καὶ πρὸς τὰ πλείστα τῶν Θεοφράστου διελεγμέθα ταῖς δυνάμει ἐκεῖθεν κεφαλαιωμένα, μᾶλλον δὲ καὶ τὰ τῶν ἄλλων ἅπαντες γὰρ ὡς ὑπερίχον μετηλλεύκασιν* (scil. Xenophontis

¹⁾ Ego quoque interim libelli auctorem nominem Theophrastum.

Oeconomicum), *ὅποτε καὶ Θεόφραστος*: haec Philodemi verba (Jens. ed. p. 26) recte Jensenius p. XXX interpretatus esse mihi videtur. Philosophus igitur Epicureus ipse quoque Theophrasti Oeconomicum ex Xenophontis libro summatim exscriptum esse putat. Non paucos viros doctos hanc Philodemi sententiam secutos esse iam in huius opusculi introductione commemoratum est. Sed hac in re erravisse Philodemum ex iis, quae supra exposui, satis apparet. Xenophontis enim Oeconomicum, pergit affirmare philosophus, inter veterum huiusmodi libros praestantissimum tenuisse locum ita, ut omnes alii scriptores veteres, qui scripsissent de arte oeconomica, velut Theophrastus, eum expilaverint. Qua de causa eorum libros silentio praeterisse mihi videtur, ne repeteret ea, quae iam antea protulisset. Theophrasti autem Oeconomicum tractandum eum ea maxime de causa sibi proposuisse puto, quod insunt, ut vidimus, nonnulla, quae sunt diversa a Xenophontis doctrina. Itaque ea tantum recensere vult Philodemus, in quibus Theophrastus a Xenophonte dissentit (*ἀποψόμεθα δ' ἐν οἷς διαλλάττει*). Minime tamen solum in iis versatus est auctor, quibus differt alter ab altero, sed etiam sententias magis, ut videtur, Xenophontis auctoritatem redolentes una cum illis pertractavit, ex. gr. illo loco (XI, 21 squ.), ubi mentionem facit eorum, quae protulit Theophrastus in ultimo capite de Persica atque Attica possessionis instituendae ratione.

Qualis sit ratio, qua usus librum suum composuit Philodemus, facile cognoscitur nonnullis ex eius locis. Cum sit philosophus, omnia sibi reicienda esse putat, quae in illorum libris philosopho indigna inveniantur. Velut in fine partis primae, perlustratis plurimis Xenophontis sententiis, leguntur haec: *ἀλλὰ γὰρ οὐδὲν ἔτι δεῖ προσδιατρίβειν τοῖς Ξενοφώντος οἰκονομικοῖς, τῶν ἐφεξῆς γεωργικὴν τέχνην περιεχόντων, ἣν ἀπ' ἰδίας ἐμπειρίας,*

οὐκ ἀπὸ φιλοσοφίας γίνεσθαι συμβαίνει· προσέτι δ' οὐτ' ἀναγκαῖα γινώσκεσθαι τοῖς φιλοσόφοις πέφυκεν οὐτ' οἰκεία τὰ κατ' αὐτὴν ἔργα συντελεῖσθαι δι' αὐτῶν.¹⁾

Ac primum quidem ea omnia, quae exposuerit Theophrastus in libelli prooemio (c. 1.), esse supervacanea affirmat VII, 45. Ne recta quidem ea esse, pergit, quae protulerit²⁾: τὴν πολιτικὴν πάντως μὴ μοναρχίαν εἶναι καὶ τὴν οἰκονομικὴν πάντως μοναρχίαν καὶ μήποτε ἀναλογοῦντ' εἶναι περὶ ἑκατέραν. Utriusque puto sententiam comprobari posse, si respicias utriusque auctoris aetatem. Theophrastus quidem vel eius auctor Aristoteles praecipue rem publicam Atheniensium respexisse videtur, quam constat democratiam, non monarchiam, fuisse, cum Philodemus, Ciceronis aequalis, floreret primo a. Chr. saeculo, quo Epicurei atque Stoici philosophi magna praediti erant auctoritate. Quorum philosophorum sectae aetate Hellenistica florentes magis quam Aristoteles Theophrastusque summam civitatum administrationem penes unum hominem (μοναρχίαν) esse posse concedebant.³⁾ Quae cum

¹⁾ cf. etiam IX, 45 ss. et XI, 11 ss.

²⁾ H. l. in papyro traduntur haec: οὐδὲν γὰρ εἰς οἰκονομικὴν τὸ διαφέρειν τῆς πολιτικῆς, καὶ εἰ ψεῦδός ἐστιν τὸ τὴν πολιτικὴν κ. τ. λ. Haeserunt in vocibus καὶ εἰ vv. dd. Schoemannus et Spengelius, quorum ille scribere proposuit καὶ ἔτι, hic: καὶ εἰ μὴ. Ego cum Jensenio papyri scripturam retineam, ita tamen, ut interpungam post καὶ εἰ, ψεῦδός κ. τ. λ.; haec verba ellipsin, quae vocatur, esse puto pro καὶ εἰ εἴη (= καὶ εἰ εἴη, nam apud Aristotelem quoque καὶ εἰ pro καὶ εἰ saepius inveniri testatur Goettlingius in notula sua in Arist. Pol. p. 285), ut haec sit sententia huius loci: nihil valere ad artem oeconomicam putat illam de discrimine artis politicae et oeconomicae disputationem, et si (scil. esset i. e. si quid valeret illa disputatio), id quidem falsum est, contendere artem politicam omnino non esse monarchiam etc.

³⁾ cf. J. Kaerst, Studien zur Entwickl. u. theor. Begründung d. Monarchie im Altertum. Münch.-Lpzg. 1898, pg. 67: „Das Ergebnis, zu dem wir so auf Grund des inneren Zusammenhangs der stoischen

ita sint, mirari non possumus Philodemum illud Theophrasti non probavisse. Prorsus quae addidit huic sententiae nullam omnino exstare inter eas analogiam, ea Theophrastum contendisse non video. Immo Aristotelis auctoritatem secutus analogiam statuit quandam 43a 7 squ., ubi docuit artis esse politicae et συντήσασθαι τὴν πόλιν et χορήσασθαι eodem modo, quo sit artis oeconomicae et κτήσασθαι οἶκον et χρήσασθαι αὐτῷ.

Maxime autem miror, quod Philodemus haec verba Oecon. ineuntia supervacanea esse iudicaverit. Quo enim modo hoc concinere videtur cum auctoris ratione antea commemorata? Nemo enim erit, qui neget haec Theophrasti verba ex meditatione philosophi (ἀπὸ φιλοσοφίας) exorta esse, non ἀπ' ἰδίας ἐμπειρίας. Si igitur vel hanc prooemii spectamus censuram satis miram, non miramur etiam ea, quae sequuntur, eodem modo tractata atque absoluta esse.¹⁾

Lehre, wie einzelner besonderen Erwähnungen gelangen, daß die Stoiker prinzipiell die Monarchie als die beste Staatsform anerkannt haben, steht in völligem Einklang mit den Nachrichten, die wir aus dem 3. Jahrh. über das Verhältnis der stoischen Philosophie zum Königtum, über die persönl. Beziehungen einzelner Hauptvertreter derselben, des Zenon, Persaios, Sphaeros von Borysthenes, zu Königen, wie Antigonos Gonatas oder auch Kleomenes v. Sparta, besitzen.“

cf. ibid. pg. 79: „Eine direkte Beziehung zu irgend einer Staatsform können wir natürlich bei den allgemeinen Anschauungen der Epicureer über den Staat nicht erwarten; mittelbar mußten ihre quietistischen Tendenzen am meisten derjenigen zu gute kommen, die am wenigsten eigene Tätigkeit der Bürger im Staate verlangte und die größte Gewähr für die Sicherheit des Einzelnen, besonders des Weisen, darbot. Das schien aber doch wohl vornehmlich bei der nicht despotischen, jedoch absoluten Monarchie zuzutreffen, die die Untertanen, wenn sie nur den schuldigen Gehorsam leisteten, möglichst wenig mit staatlichen Pflichten und Geschäften behelligte.“

¹⁾ cf. quod praecipue de ultima recensiois parte statuit Jensenius l. l. pg. XXXIII: „De singulis autem Theophrasti placitis

Prooemii censura finita transit Philodemus ad. cap. II., ubi Theophrastus dispositionem praebet totius opusculi. Eum probare ea, quae dicta sunt et de domus partibus et de Aristotelia illa ratione, ex qua omnis res composita ex ipsius ultimis particulis cognoscenda est, apparet ex particula adversativa δὲ (VIII 18), quae ostendit sententiam antecessisse negativam hoc fere modo: οὐδὲν γὰρ εἰς οἰκονομικήν scil. συμφέρει vel tale aliquid. In proximis autem haeret scriptor ex falsa interpretatione versus Hesiodi, cuius sensum putat non posse coniungi cum „domino“ antea commemorato (sic enim falso interpretatur, ut iam vidimus, vocem ἄνθρωπον).¹⁾ Sed haec non sola est eius offensio in hac re. Iterum eum offendit vox γυναῖκα, qua h. l. Theophrastus usus sit alio sensu atque ostendat nexus versuum Hesiodi Operum et Dierum. Quam Hesiodi interpretationem (vs. 406) si sequimur, scil. ut γυναῖκα non de uxore, sed de vilica quadam eum intellexisse dicamus (κτητήν, οὐ γαμήτην), non mirum esse videtur, Philodemum praeter „dominum“ (ἄνθρωπον) reliqua omnia a Theophrasto possessioni (κτήσει) tributa esse putavisse et nescivisse, quo modo hoc possit coniungi cum vocibus sqq., ex quibus Theophrastum γυναῖκα accepisse de uxore satis apparet 43 a 23: ὥστε δέοι ἄν <καὶ> τὰ περὶ τὴν τῆς γυναίκος ὁμιλίαν οἰκονομήσασθαι καλῶς κ. τ. λ.²⁾ Aliam autem viam ingressi sunt viri docti recentiores ad hanc quaestionem explicandam. Initium ceperunt ab illo Hesiodi versu 406: κτητήν, οὐ γαμήτην . . . , quem spurium esse iudicaverunt ea maxime de causa, quod Aristoteles (Pol. 52 b 11) et Theophrastus eum non novisse videan-

quae iudicat (scil. Philodemus), cum inania plerumque sint atque ridicula, non est, quod hic enarrentur.“

¹⁾ cf. quae exposui pg. 19.

²⁾ cf. etiam cap. 4.

tur.¹⁾ Versum autem iam notum fuisse Timaei temporibus ex scholl. Hes. p. 258 Gaisf. statuit Rankius (de Hes. Op. et Dieb. p. 9).²⁾

Iam haec hactenus! Praecepta quoque in Theophrasti libello sequentia digna esse putat Philodemus, quae examinentur. Ea non a limine a Philodemo reici apparet ex vocibus καὶ ἄξιον ἐπιζητεῖν (col. VIII, 24), quibus de verbis pendent omnes structurae interrogativae usque ad col. IX, 26 pertinentes. Tamen ex iis, quae subsequuntur apud Philodemum: τὸ δὲ (ex particula adversativa δὲ haec verba opponenda esse apparet praecedentibus) μήθ' ὀβριζεῖν ἔαν τοὺς δούλους μήτε πιέζειν καὶ τοῖς μὲν ἀληθινωτέροις τιμῆς μεταδιδόναι, τοῖς δ' ἐργάταις τροφῆς πλείονος, ἀνεκτῶς εἴρηται, his ex vocibus Philodemum non consentire cum Theophrasto satis elucet illis in placitis huic parti praecedentibus, quae digna esse putat, ut examinentur. Redeamus nunc illa ad verba, unde progressi sumus. Substitimus eo loco, ubi examinare sibi proposuit ea, quae Theophrastus praecepit de quaestu faciendo. Dissentit igitur Philodemus, ut vidimus, a Theophrasto, quia primum tribuerit locum agriculturae, secundum operibus metallorum talibusque artibus.

De capitibus Theophrasti tertio et quarto quam fecerit censuram, legimus col. VIII, 46 et IX, 1—9: ea, quae de coniugio protulerit Theophrastus, plane esse aliena ab arte oeconomica; nam etiam sine uxore contendit homines beate vivere posse. Hanc ad quaestionem redeam necesse

¹⁾ cf. Rzach, Hes. ed. mai. (L. 1902) pg. 204: „ignorat Aristoteles utroque loco.“ Sequuntur deinde aliorum virorum doctorum hoc de Hesiodi versu sententiae, quas h. l. repetere supersedeo.

²⁾ Ego quoque vs. 406, quamquam origine est antiquissimus, spurium esse puto, quia versus reliqui eius postulant athetesis. Nam conferatis velim: κτητήν, οὐ γαμήτην, ἥτις καὶ βοσὸν ἐποιτο cum versibus 436 ss., praecipue 441: τοῖς (scil. βοσὸν) δ' ἅμα τεσσαράκοντα εἰς αἰζῆς ἐποιτο.

erit in ultima parte dissertationis de libri auctore scribenda. Nam constat Theophrastum quoque librum et illum quidem „aureolum“ de nuptiis scripsisse, in quo posuit sententiam similem huic Philodemi sententiae.¹⁾

Quibus breviter absolutis transit ad capitis V. praecepta accuratius recensenda IX, 9—X, 28, quae omnia fere improbat paucissimis exceptis: IX, 26—32, et X, 7—10. Nam partim ea non esse putat philosophi, partim aliena esse a proposito. Primum quidem non recte fecisse Theophrastum contendit, quod servos primam atque praestantissimam esse partem possessionis contra Hesiodi auctoritatem dixerit. Verba: *καὶ πῶς δούλους πρότερον παρασκευαστέον ὥν Ἡσίοδος παραγγέλλει πρώτων* primo quidem obtutu obscura esse videntur. Non enim sunt referenda ad illum versum Hesiodum antea in libello commemoratum. Nam quid sit, cui Hesiodus ex rerum possessorum numero primum tribuerit locum, illo ex versu aut omnino non potest cognosci aut falso. Philodemus enim putasse videtur Hesiodum primum possessionis fundamentum posuisse non servos, sed aratrum bovemque aratorem, quod recte concludi potest aliis ex versibus Hesiodicis, dico 420—441, ex quibus primum praeter aratrum (420—436) boves aratores (436—441) esse parandos satis apparet. Theophrastum autem de bovis omnino non fecisse verba iam commemoravimus; et recte id fecisse puto. Tempora enim mutantur; quamquam Hesiodi temporibus concedo bovem *πρώτον* fuisse *τῆς κτήσεως*, Aristotelis aut Theophrasti aetate eius locum servos tenuisse apparet ex Arist. Pol. 52b 12: *ὁ γὰρ βοῦς ἀντ' οἰκέτον τοῖς πένησιν ἐστίν* (non ἦν). Qua de causa, dico quia pauperis tantum in domibus boves aluntur servorum loco, Theophrastus eos consulto neglexisse videtur. Itaque haec quoque censura reicienda est, si respicimus tempora utriusque auctoris.

Illud, quod sequitur col. IX, 16—20: *καὶ πῶς δούλου δι' εἶδη φησὶν, τὸν ἐπίτροπον καὶ τὸν ἐργάτην, ἀμφοτέρων καὶ ἐλευθέρων εἶναι δυνάμενων* contra Theophrasti verba 44a 25/26 dictum est, ubi *ὁ ἐπίτροπος καὶ ἐργάτης* in servis numerantur: *δούλων δὲ εἶδη δύο, ἐπίτροπος καὶ ἐργάτης*, cum Philodemus eos etiam homines liberos esse posse contendat. Iterum has ad sententias diversas recte intellegendas utriusque scriptoris tempora respicienda esse puto. Nam ipsis ex his Philodemi verbis negotia, quae Theophrasti aetate a servis curabantur, Philodemi temporibus noniam contempta esse apparet, ita ut ea subirent homines quoque liberi. Quod in Graeciam Italiamque translatum esse mihi videtur ex Aegypto, ubi opificia inde a Ptolemaeorum regum temporibus (III. saec. sqq.) plerumque ab hominibus liberis curata esse constat.¹⁾ Non improbat deinde auctor ea, quae dixit Theophrastus *περὶ τῆς πρὸς δούλους ὀμλίας*, cum non consentiat in iis, quae addidit auctor libelli de vini potione, quae servis aut numquam aut raro sit concedenda; nam primum ea (i. e. vini potionem non solum servos sed etiam homines liberos reddere intemperantes)

¹⁾ cf. Wilcken, Griech. Ostraka aus Aegypten u. Nubien, Lpzg.-Berl. 1899 pg. 681 sqq., unde pauca exscribere mihi liceat; pg. 695: „Wir werden daher das Ergebnis der Liste dahin zusammenfassen dürfen, daß die Gewerbe in erster Linie in der Hand der freien Bevölkerung waren, wogegen die Verwendung von Gewerbesklaven im Dienste wohlhabender Häuser völlig zurücktritt.“ pg. 694: „Für die Kraft, die der Gedanke der freien Arbeit in Ägypten hatte, sei endlich auf die Tatsache hingewiesen, daß sich sogar in den Steinbrüchen, die sonst überall wohl in der Regel von Sklaven (resp. Sträflingen) bearbeitet werden, *ἐλεύθεροι λάτομοι* finden.“ pg. 698: „Fragen wir endlich nach der Bedeutung der Sklaverei in der Landwirtschaft. Wir haben ein ausdrückliches Zeugnis dafür, daß die Äcker Ägyptens nicht von Sklaven, sondern von Freien bebaut wurden.“ Deprompsit hoc testimonium ex Varrone rer. rust. I, 17.

dici posse putat modo de potione immoderata, deinde esse apertum ὡς ἡ ποσὴ δύναμιν τ' ἐμποιεῖ τῇ εὐθυμίᾳ καὶ χορηγείται παρὰ τοῖς ἐργαστικωτέροις.¹⁾

Exinde quae sequuntur in Oec. de labore, alimento, castigatione recte dispensandis, ea aut non esse philosophi aut non quadrare illum in nexum, etsi non inepte sint dicta.

Comprobat deinde auctor Theophrasti sententiam de servorum generibus recte eligendis, quae neque nimis ignava neque nimis animosa esse debere putat. Libertatem quoque praemium laboris servis ut proponatur commendat cum Theophrasto, cum alia quaedam hac de re Theophrasti placita ei displiceant: cf. X, 12—15: εἰ καὶ τὸ „πᾶσιν“ καὶ τὸ „χρόνον ὀρίζειν“ πάντως οἷκ ἀναγκαῖον, καὶ τὸ „μὴ πολλοὺς ὁμοεθνεῖς.“²⁾

Quod servis permittendam esse proposuit auctor liberorum procreationem, ei rei praeferenda esse putat Philodemus ea, quae proposuerit hac de re Xenophon: liberos educandos esse eos tantum, qui nascentur ἐκ τῶν ἀγαθῶν, οὐκ ἐκ τῶν πονηρῶν.³⁾ Accuratius autem comparantibus nobis haec verba cum Xenophonte infra exscriptis Philodemum illum Xenophontis locum non recte intellexisse apparet. Nam nihil dictum est apud Xenophontem, qualem hominum (scil. bonorum aut malorum) liberi sint

¹⁾ Verba: καὶ χορηγείται παρὰ τοῖς ἐργαστικωτέροις ita intellegenda esse mihi videntur: vini potio, si quasi praemium permittitur servis, perficit, ut ii quidem, qui sunt magis industrii atque laboriosi, libentius subeant negotia.

²⁾ cf. Oec. 44b 15: χρὴ δὲ καὶ τέλος ὀρίσθαι πᾶσιν et 44b 78: καὶ μὴ κτᾶσθαι ὁμοεθνεῖς πολλοὺς.

³⁾ Haec Philodemi verba respicere videntur Xen. Oec. IX, 15: ἐδειξα δὲ καὶ τὴν γυναικωνίτιν αὐτῷ θυρᾷ βαλανωτῇ ὀρισμένην ἀπὸ τῆς ἀνδρονίτιδος, ἵνα μήτε ἐκφέρηται ἐνδοθεν ὃ, τι μὴ δεῖ, μήτε τεκνοποιῶνται οἱ οἰκέται ἄνευ τῆς ἡμετέρας γνώμης. οἱ μὲν γὰρ χρηστοὶ παιδοποιησάμενοι εὐνοότεροι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, οἱ δὲ πονηροὶ συζυγέστες εὐπορώτεροι πρὸς τὸ κακουργεῖν γίνονται.

educandi, sed id tantum legimus servos ipsos facta procreandi liberos potestate partim meliores fieri partim peiores (cf.: οἱ μὲν γὰρ χρηστοὶ παιδοποιησάμενοι εὐνοότεροι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, οἱ δὲ πονηροὶ συζυγέστες εὐπορώτεροι πρὸς τὸ κακουργεῖν γίνονται). Si hunc in Xenophontis verbis sensum inesse contra Philodemi auctoritatem statuimus, omnino non magnum discrimen interesse puto inter Xenophontis verba atque illud Theophrasti ἐξομμερεῖν ταῖς τεκνοποιαῖς (= sibi obsides i. e. fideles reddere servos facta potestate procreandi liberos), quod non ad omnes servos esse referendum apparet, sed modo ad bonos atque probos (χρηστοὺς).

Denique quae leguntur in versibus capitis V. exeuntibus, sacrificia et voluptates magis propter servos fieri debere quam propter liberos, haec quoque valde displicent¹⁾ Philodemo.

Transgrediamur iam ad caput Oec. VI., quo continentur illa praecepta magis practica ad bonorum curam pertinentia. Quae iudicaverit philosophus de illis quattuor hominum oeconomicorum generibus, quorum sit et parare χρήματα et custodire, apte disponere et recte eis uti, ea satis certe cognoscere nequimus, cum Philodemi verba hac in parte nondum restituta sint. Sed alius exstat locus (XII, 8 ss.), unde sensum quidem hunc in locum (X, 34) transferre possumus: διαλεξόμεθα τοίνυν οὐχ ὡς ἐν οἴκῳ καλῶς ἐστὶν βιοῦν, ἀλλ' ὡς ἵστασθαι δεῖ περὶ χρημάτων κτήσεώς τε καὶ φυλακῆς, περὶ ἃ τὴν οἰκονομίαν καὶ τὸν οἰκονομικὸν ἰδίως νοεῖσθαι συμβέβηκεν. Quibus ex verbis satis apparet Philodemum ex illorum oeconomi generum numero duo tantum agnoscere priora (τὸ κτητικόν atque

¹⁾ Philodemi verba βραιότερον ἅμα τῇ πίστει quid significant, non facile perspicitur. Eorum sensum hunc esse puto: hoc tristius dictum est (scil. τὰς εὐθυμίας καὶ τὰς ἀπολαύσεις ποιεῖσθαι τῶν δούλων ἕνεκα μᾶλλον ἢ τῶν ἐλευθέρων), quam ut probetur.

τὸ φυλακτικόν), quae pervulgata esse iudicat atque necessaria. Idem fere statuere possumus ex verbis coll. X, 39 —XI, 3, ubi dispositionem quidem bonorum (τὸ κοσμητικόν), siquidem hac sub voce τὸ τάττειν ὥς δεῖ καὶ ἐνθα δεῖ intellegi velit, longe minoris momenti esse docet quam parationem atque custodiam. Nam esti hoc praeter utilitatem etiam praebeat iucunditatem, tamen hac in re non consentire posse putat cum Theophrasto, „qui id ἀντιδιαμεῖν ἡξιόν τοῖς ἀναγκαιοτάτοις, h. e. in ista divisione cum ceteris, quae plane necessaria sint, non iucunda solum et utilia, componere voluerit.“¹⁾

Quibus positis quasi fundamentis transit auctor ad refutanda ea, quae Theophrastus de singulis docuit generibus. Avari enim esse putat, si postulet Theophrastus rationem bonorum parandorum ita institui, ut plura sint τὰ κάρπια quam τὰ ἄκαρπα, siquidem ille his verbis dicere voluerit bona fructuosa (προσοδικά) et infructuosa (ἀπρόσοδα). Sin autem ea in universum significare voluerit res utiles atque inutiles, hoc omnino stultum fuisse dicit. Nam πάντ' ἔδει χρήσιμα κελεῖν καὶ μηδὲν ἄχρηστον. Utram praetulerit interpretationem Philodemus, non difficile esse videtur dictu. Illam enim priorem veram Theophrasti sententiam fuisse elucet ex particulis εἴ γε (XI, 6) et εἰ γὰρ (XI, 8). Relinquitur igitur solum illa reprehensio prior, quam satis levem esse nemo erit, qui neget.

Sequentis praecepti (44b 29: καὶ τὰς ἐργασίας οὕτω νεμεῖσθαι, ὅπως μὴ ἅμα κινδυνεύσωσιν ἅπασιν: et negotia ita distributa esse oportet, ut non omnia in uno in discrimen vocent homines) huius praecepti censura est haec: discrimen hac in re statuendum esse putat inter homines triviales atque philosophos. Theophrasti verba in illos tantum posse referri, quia philosophus omnino non operam

¹⁾ cf. Schoemann, l. l. pg. 220.

det laborandi opificio: φιλόσοφος οὔτ', αἶτ, ἐργάζεται, κυρίως εἰπεῖν, οὔτ', ἂν ἐργάσεται ποτε, πᾶσι φαίνεται κινδυνεύειν, ὥστε παρακελεύσεως τοῦ μὴ ποιεῖν δεῖσθαι. Hanc ad Philodemi censuram recte intellegendam eius verba ad philosophi tantum administrationem rei familiaris spectare¹⁾ scire debemus, qua de causa illam Theophrasti hortationem, ὅπως μὴ ἅμα κινδυνεύσωσιν ἅπασιν, supervacaneam esse putat; philosophus enim, siquidem versetur talibus in laboribus, οὐ πᾶσι φαίνεται κινδυνεύειν, ὥστε παρακελεύσεως τοῦ μὴ ποιεῖν δεῖσθαι. Theophrasti autem libellum non eo consilio scriptum esse puto, ut philosophicam tantum rei domesticae respiceret administrationem,²⁾ etiamsi verba, quae leguntur 45a 16/17: τοῦτο γὰρ καὶ πρὸς ὄγλειαν καὶ οἰκονομίαν καὶ φιλοσοφίαν χρήσιμον primo quidem obtutu sententiae meae videntur obstare. Nam primum haec verba solum referenda sunt ad ea, quae praecedunt: τὸ τε διανίστασθαι νύκτωρ. Deinde ex structura καὶ πρὸς ὄγλειαν καὶ οἰκονομίαν καὶ φιλοσοφίαν (et . . . et . . . et) haec verba aliud ab alio seiuncta, artem igitur oeconomiam atque philosophiam non artius inter se coniungendas esse satis apparet, ita ut unum idemque, oeconomiam philosophicam, significarent. Verba καὶ φιλοσοφίαν auctor h. l. quasi praeteriens addidisse mihi videtur nulla alia de causa, quod ei, ut philosopho, facile in mentem venire potuit, ut occasione data τὸ διανίστασθαι νύκτωρ non solum oeconomiae sed etiam philosophiae utile esse contenderet.

Quae antea leguntur in Oec. 44b 30 ss. de Attica atque Persica custodiae ratione, de iis quoque Philodemus

¹⁾ Hoc satis apparet ex col. XII, 15 squ.: καὶ περὶ τῆς φιλοσοφίας θεούσης κτήσεως, οὐ τῆς ὁφειλόμενης scil. διαλεξιόμενης.

²⁾ Jam ex Philodemi censura illa Theophrasti verba paulo antea allata non ad philosophos, sed modo ad homines vulgares referenda esse vidimus.

diversa sentit a Theophrasto. Deinde quae de philosophis exposuit, ad quos transfert ea, quae postulat Theophrastus de bonis hominibus oeconomicis, ea satis ridicula vel festiva esse videntur; cf. col. XI, 30 ss.: *ταλαίπωρον δὲ καὶ ἀνοίκειον φιλοσόφον τὸ πρότερον τῶν οἰκετῶν ἐγείρεσθαι καὶ καθεύδειν ὕστερον . . . πᾶν δ' ἐκίπον τὸ διανίστασθαι νύκτωρ εἰσθῆναι . ζῆτ' δ', εἰ καὶ πρὸς ἰγίαν καὶ φιλοσοφίαν ἐν ταῖς μικραῖς συμφέρει νύξιν* scil. τὸ διανίστασθαι.

Examinatis¹⁾ denique iis, quae Theophrastus protulit de ostiario, Philodemus hanc libri partem, quae est de Theophrasti Oeconomico, absolvit et ad finem perduxit.

Philodemi igitur verbis perlustratis atque examinatis haec fere statuimus, cum plurima Theophrasti placita reiecissemus ea maxime de causa, quod aliena esse ei viderentur sive a proposito, sive a philosophi cura; alias reprehensiones exortas esse partim ex falsa Theophrasti verborum interpretatione partim ex mutatione temporum neglecta; non paucas etiam satis inanes fuisse vidimus atque ridiculas. Quo factum est, ut perpauca relinquerentur praecepta, quae probavit Philodemus.

V.

De libelli auctore.

Summam faciamus eorum, quae hucusque lucrati sumus. Quod attinet ad argumentum libelli, longe maior pars sententiarum ex Aristotelis Politicis conscripta esse videtur, cum nonnulla quidem placita, sed satis pauca Xenophontis sententias, easque magis quam verba, redolere negari non possit. Ea autem alio modo, quam ut Ps.-Aristoteles ex Xenophontis libro hausisse diceretur intellegenda esse occa-

¹⁾ Verba καὶ τοῦτο θεματίζωμεν (col. XII, 1) idem fere significare puto, quod illud ἄξιον ἐπιζητεῖν (col. VIII, 24).

sione data exponere conabamur. Deinde breviter exposita dispositione libelli explicataque eius brevitate transgressi sumus ad tractandam Philodemi huius libelli recensionem, cuius rationem levem fere esse atque vilem ex eis, quae exposuimus, satis apparuit. Tamen negari non potest illam Philodemi libri partem nonnulla contulisse ad textum illius Oeconomici restituendum¹⁾ (cf. ex. gr. versum Hesio-

¹⁾ Quae ratio intercedat inter has Herculanensis papyri scripturas et illas Oeconomicorum duas codicum familias *Π*¹ et *Π*² Latinasque translationes *Γ* Du., quarum invenias stemma apud Susem. l. l. praef. pg. XXIV., h. l. ad Jensenii apparatus supplendum paucis absolvamus. Nam quamquam duobus ex illis fragmentis (col. A et B) apparet papyri scripturas saepe recedere a codicum verbis, tamen non paucae inveniuntur lectiones, quibus cum medii aevi codices possunt conferri:

Oec. 43 a 15: γενέσει om. *Π*² *Γ* Du; fort. Phil.

43 a 21: βούν τ' ἀροτῆρα, codd. consens.; recte om. Phil.

43 b 7: πρὸς γυναῖκα *P*¹ · ² (*Π*¹); κατὰ γυναῖκα *Π*²; περὶ γαμετήν Phil., *Γ* (de uxore), Du (de coniuge).

44 a 24: ἡγεμονικότατον *Π* (= *Π*¹ *Π*²), *Γ* Du.; οἰκονομικότατον recte Phil.

44 a 28: τρέφειν codd.; τρέφειν καὶ παιδεύειν Phil.

44 a 28: ἐλευθέρια *Π* et Phil.; liberaliora Du.

44 a 30: ἀνέναι *Π* *Γ* Du (ἀνῆν coni. Schoem.); πύζειν Phil.

44 a 30: ἐλευθερωτέροις *Π* *Γ* Du; ἀληθινωτέροις Phil.

44 a 31: πλεῖθος *Π*; πλείονος Phil.

44 a 34: ὀλίγον *P*¹ *Γ* Du; ὀλιγάκις *Π*² *P*² Phil.

44 b 19: θνοίας *Π*; εὐθνοίας Phil. (sed ex dittographia natum esse susp. Sudh.): an εὐθυμίας?

44 b 20: ἡ *Π*¹ Du et Phil.; μὴ *Π*² *Γ* (= et non).

44 b 20: πλείονα *Π*; πλεόν Phil.

44 b 26: τῶν ὑπαρχόντων *Π*¹; om. *Π*² *Γ* Du; ὑπαρχόντων (sine artic.) Phil. (v. col. A, 3),

44 b 28: τῶν κτημάτων *Π*¹; τούτων *Π*² *Γ* et fort. Du; om. Phil. (col. A, 7).

44 b 29: νενομῆσθαι *Π*¹ et Phil.; νενομεῖσθαι *Π*² (praeter *M*^b).

44 b 30: κινδυνεύσων *Π*; κινδυνεύη Phil. (col. A, 11).

45 a 14: ἀφύλακτον *Π*¹ *Γ* et Phil.; ἄφνκτον *Π*².

deum 43 a 21) et maximi esse momenti alia quoque de causa, nimirum quod libellum Ps.-Aristotelicum Theophrasto attribuit. Sane qua commotus auctoritate id fecerit, id hodie noniam possumus diiudicare. Eum autem, ut praemittam quid ipse sentiam, non iniuria Theophrastum sive consulto sive casu nominavisse mihi quidem persuasum est, et causas, quas contra Theophrasti auctoritatem attulerunt nonnulli viri docti recentiores aut non magni esse momenti aut omnino reiciendas esse puto. Quam ad sententiam confirmandam imprimis nitor in auctoris dicendi ratione, quam omnino congruere cum Theophrastea contendo accurata commotus quaestione atque comparatione. Priusquam autem ad eam rem me convertam, illas tollam virorum doctorum dubitationes, quas iam antea occasione data commemoravi. Quarum gravissimam puto esse eorum, quibus libellus ut haustus ex Politicis Aristoteleis et Xenophontis Oeconomico Theophrasto indignus esse videtur. Et sententias quidem plurimas his cum auctoribus congruere negari nequit. Quin etiam maximam partem libelli et sententias et verba adea concinere vidimus cum Aristoteleis, ut vel hac ipsa de causa adducar, ut putem non eam intercedere rationem inter utrumque auctorem, ut alterum, id quod proprium esse solet vilissimi cuiusque imitatoris, simpliciter ex altero sententias iisdem

45 a 16: τό τε διανίστασθαι II; εἰσθέναι τε διανίστασθαι Phil. (col. B, 7).

45 a 17: φιλοσοφίαν II² F Du et Phil.; φιλόσοφον II¹.

45 a 35: τὴν σωτηρίαν II (praeter P¹); τὴν om. P¹ et fort. Phil.

Perspicientibus hanc collationem facile nobis patet Philodemi textum aut saepe valde recedere a medii aevi codd. scripturis (plerumque tamen non ita, ut praebeat, id quod exspectaveris, lectionem meliorem) aut modo congruere cum II¹, modo cum II². Philodemi igitur temporibus Oeconomicorum textum, id quod non mirum est, nondum in duas diductum esse recensiones ex hac re satis apparet.

fere verbis exscripsisse probabile sit. Aliam igitur viam ineundam esse puto, qua progredientes hanc miram rationem inter scriptores illos intercedentem explicare possimus. Ut dicam, quid sentiam; persuasum mihi est libelli auctorem non ex editis Aristotelis Politicis hausisse, sed libellum ex scholis Aristotelis a Theophrasto discipulo exceptis profectum esse ita,¹⁾ ut huius originis vestigia praeter sententias paene congruentes etiam ex vocabulis cognoscantur congruentibus. Quam ad sententiam confirmandam afferri possunt ea, quae Guil. Christius docuit de Aristotelis Politicorum origine. Liceat mihi proferre eius sententiam, quam legimus in Christii editione V hist. litt. Graec. a Schmidio curata I pg. 697 adn. 4: „W. Christ vermutet, daß Aristoteles nur mehrere, ursprünglich für sich bestehende Traktate, wie *περὶ οἰκονομίας* (B. I.), *περὶ ἀριστοκρατίας* (VII, 4 — VIII.), *περὶ τῶν ἐπαρχονσῶν πολιτειῶν* (B. IV—V mit dem Nachtrag von B. VI.) und die Anfänge einer zusammenfassenden Darstellung (I, 1; II; III; VII, 1—3) hinterlassen habe.“ Quid igitur veri similis est, quam ut Theophrastum huiusmodi scholis magistri interfuisse earumque sententias gravissimas litteris mandavisse putemus. Si ita rem se habere putamus, non mirum est Theophrasti libellum tot praebere communia cum Aristotelis verbis atque sententiis. Obstare videtur unum, quod illud Aristotelis opus iam editum fuit, cum Theophrastus suum composuit opusculum. Sed nihil impedit, ne credamus aut Aristotelem suum opus magnum, quod nos habemus, multis demum annis post ex illis scholis singulis composuisse Theophrasti libello iam edito aut omnino eum non ipsum librum edidisse, sed discipu-

¹⁾ Similem intercedere rationem inter Ethica Eudemia atque Aristotelis placita nuperrime (a. 1909) exposuit Petrus von der Muehl in dissertatione „de Aristotelis Ethicorum Eudemiorum auctoritate“ scripta.

lum quendam illas acroaseis in unum opus magnum coniunxisse. Iterum faciam cum Christio, cuius exstat sententia l. l.: „Die Zusammenfassung der Teile scheine Theophrastos besorgt zu haben, da einige ihn für den Verfasser des Werkes ausgaben; s. Diog. L. V, 24: *πολιτικῆς ἀκροάσεως [ὡς] ἡ Θεοφράστου*.“¹⁾ Hac igitur ex parte neminem opinioni meae obloqui posse credo. Accedit, quod dicendi ratio primae quidem libelli partis, quam praecipue Aristotelis auctoritatem redolere statuimus, magis Aristotelis indolem atque naturam prodere videtur ea de causa, quod Theophrastus eam retinuit in libello suo componendo, cum schedas illas in scholis factas in suum transferret opusculum. Quam ad rem postea redeamus.

Restat, ut explicemus illas sententias ab Aristotelis placitis magis aut minus discrepantes (cf. pg. 13, 14 not. 1; 18 vs. Hes.). Duas afferi posse puto rationes, quibus facilius credamus praecepta magistri atque discipuli dissentientia aliquatenus fuisse. Ea partim casu partim consulto potuisse exoriri iam antea iudicavimus. Velut ille locus (pg. 18, vers. Hes. bimembr.), cuius sententia valde discrepat ab Aristotelis loco 52 b 11, ita tamen, ut alter scriptor alterum ante oculos habuisse appareat, praebet exemplum sententiae consulto mutatae. Quis vero hac re commotus libellum a Theophrasto abiudicabit? Contraria ratione ego hac ipsa de causa vel magis eum huic Aristotelis discipulo tribuere velim. Nam satis constat Theophrastum non in omnibus rebus consensisse cum Aristotele, nonnumquam suam servavisse sentiendi liber-

¹⁾ His enim ex verbis, quae hunc in modum restituenda esse Zeller (hist. phil. Graec. III³ not. 527) coniecit ex corrupta Diogenis L. lectione: *πολιτικῆς ἀκροάσεως ὡς ἡ Θεοφράστου ἡ*, recte concludi posse puto Aristotelis Politica etiam Theophrasti sub nomine circumlata esse nulla alia, ut videtur, ex causa, quod re vera Theophrastus illam magistri librum emisit in lucem.

tatem. Quod prorsus convenit in Theophrasti librorum proprietatem, quem maxime in eo versatum esse constat, ut, quae Aristoteles tractare coeperat, perficeret, suppleret, corrigeret. Cui Theophrasteorum studiorum proprietati tribui posse etiam illas leviores discrepantias nemo erit, qui neget. Sed nescio an alio modo exortas eas esse credam. Nam siquidem accepimus Theophrastum non ex editis Politicis hausisse, sed libellum suum confecisse notis usum in scholis olim magistri ex ipsius ore exceptis, nihil est intellectu tam facile, quam ut discipulum magistri sententias illis in rebus parum accurate excepisse putemus et postea, cum libellum suum illis ex schedis componeret, noniam in animo habuisse disputationem magistri accuratorem. Sed etiam eo modo intellegi posse puto huius modi discrepantias, ut Aristotelem ipsum quoque suam, quam antea in scholis protulit, sententiam postea mutavisse statuamus.

Eorum deinde dubitationes, qui libellum Theophrasto esse indignum censuerunt ea de causa, quod auctor sententias ex Xenophontis libro depromptas in suum receperit opusculum, iam antea a me sublatas esse puto. Nam paucas illas, quae restabant, sententias in universum cum Xenophonte congruentes omnino non ex Xenophonte haustas, sed alio modo exortas esse mihi quidem persuasum est (cf. pg. 33, 43). Similem iam protulit sententiam Hodermannus, qui alia via progressus non paucos reperiri putat locos „quibus ad evidentiam demonstrari possit Oeconomici Ps.-Aristotelici primi auctorem omnino non id sibi proposuisse, ut Xenophontis exemplar imitaretur.“¹⁾ Qua de causa minime convenire puto Oeco-

¹⁾ cf. l. l. pg. 27: „Quod enim ait 1343 b 22 sq.: *ὥστε δέοι ἀντὶ τὰ περὶ τὴν τῆς γυναικὸς ὁμιλίαν οἰκονομήσασθαι καλῶς*, si in animo ei fuisset hanc sententiam accuratius exsequi, nonne Ischomachi nobilissimum cum uxore colloquium (Oec. VII, 10 ss.) ante oculos ei

nomico quidem Ps.-Aristoteleo ea, quibus Vogelius comprobatur atque excusat illam, quam inter utrumque librum intercedere vulgo accipitur, rationem; cf. l. l. pg. 73: „Denn fürs erste bot der Xenophontische Oekonomikus eben doch alle wichtigeren Fragen des betreffenden Gebietes in zusammenfassender Weise . . . Ganz besonders aber mußte er den Kreisen der Peripatetiker, aus denen jenes pseudo-aristotelische Schriftchen jedenfalls stammt, sympathisch erscheinen nach der von sittlichem Ernst getragenen Auffassung der Ehe und des Familienlebens, einer Auffassung, die dem Autor auch unsere Zuneigung und Achtung in vollem Grade erweckt.“

Ex his igitur causis nihil afferi posse puto, quod excludat Theophrastum auctorem. Etiam ex iis, quae exposui de libelli compositione atque dispositione satis apparet opusculum Theophrasto non esse indignum. Brevitas quoque libelli, qua offerebantur nonnulli viri docti, nihil offensionis praebere mihi videtur. Nam Theophrastum materiem, quam sibi proposuerit, plane absolvisse ex libelli argumento elucet.

Comprehendamus denique ea, quae Aristotelis auctoritate scripta sunt, ut discernantur ab iis, quae aut alio ex fonte, Xenophontis libro excepto, fluxerunt, aut auctoris ipsius sunt propria. Sententiis cum Aristotelicis congruunt haec: Oec. 43 a 1,2 cum Pol. 52 a 7—9; 43 a 4 cum Pol. 55 b 19; 43 a 5 sq. cum Pol. 56 a 5 sqq., 58 a 25 sq.; 43 a 7—9 cum Pol. lib. IV et VI; 43 a 10 sq. cum Pol. 52 b 27—31, 53 b 2,25, lib. VII 26 b 7 ss., 28 b 16 ss., III, 78 b

positum erat. At frustra quaeris, quomodo libelli auctor id, quo spectat oratio, absolverit et ad finem adduxerit.“ Demonstrat deinde vir doctus etiam de cultu deorum atque de sacrificiorum sanctitate diversa sentire utrumque auctorem, alterum admodum diligentem religionis cultorem se praebere (cf. V, 3, 20; VI, 1 sq., alii) alterum circa rem divinam prorsus negligentem (cf. 44 b 19).

24 s.; 43 a 13 sq. cum Pol. 52 b 32 sq.; 43 a 15 sq. cum Pol. 52 b 12—30, 53 b 1; 43 a 18—20 cum Pol. 52 a 18 sqq., 53 b 3—6; 43 b 21 cum Pol. 52 b 11; ordo: *πῆσις, γυνή, κτήματα* respicere videtur Pol. 59 b 18 sq.; 43 a 25 sq. cum Pol. 56 a 16—19; 43 b 27 cum Pol. 58 b 29—31; 43 a 30—b 3 cum Pol. 58 a 25, 35, 56 b 7 sq., 56 a 39, 56 b 10—15; 43 b 3 sq. cum Pol. 58 b 37, 60 b 1; 43 b 4 sq. cum Pol. VI, 19 a 21—24 (cf. etiam Plat. Legg. 695 A); 43 b 8—13 cum Pol. 52 a 26—30 et Eth. Nic. 1162 a 17 sq.; 43 b 13—20 cum Pol. 32 a 39 sqq., 54 b 23 sq., 53 a 10; 43 b 30—44 a 3 cum Pol. III, 77 b 24 sq.; 44 a 23 sq. cum Pol. 54 a 14 sq., 53 b 33; 44 b 12—19 cum Pol. VII 30 a 25—33; 45 a 12 cum Pol. I, cap. 5; 45 a 24 sqq. cum Pol. VII 30 a 38—41.

Oec. 43 b 24/25 Dicaearchi doctrinam redolere videtur (cf. pg. 28).

Cetera omnia utrum alio ex fonte (cf. illa scripta, quae commemorat Arist. Pol. 58 b 40 sq.) fluxerint, an auctoris ipsius sint propria, noniam certe potest diiudicari. At id quidem me lucratum esse puto, ut aut nullam intercedere communionem inter Xenophontis et Theophrasti libros veri simile sit aut maxime exiguum.

Restat, ut exquiramus, nonne dissentiant singulae libelli sententiae a ceterorum Theophrasteorum scriptorum sententiis, deinde num reperiantur loci adeo cum illis congruentes, ut confirment nostram de Theophrasto auctore sententiam. Iam supra (pg. 52) obiter commemoravi illum Theophrasti librum aureolum de nuptiis scriptum, quem tractavit F. Bockius in dissertatione: Aristoteles Theophrastus Seneca de matrimonio, a. 1898 edita. Tribus annis post contra Bockii sententias disputavit C. Praechter: Hierocles der Stoiker, Lips 1901, pg. 121 ss.: Zur Geschichte des Topos *περί γάμου*. Servatum est illud Theophrasti de matrimonio scriptum in primo

Hieronimi adversus Jovianum libro. „Auctor autem ille Hieronimi et Hugonis,¹⁾ quem esse Tertullianum est verisimile, exscripsit Senecae librum de matrimonio. Seneca denique adhibuit duos Graecos scriptores, et Aristotelem et Theophrastum, ita ut illius ferret sententias, huius ipsa verba.“²⁾ De illius Theophrasti libelli genuinitate non posse putat dubitari; eum esse Latinam Theophrastei translationem opusculi, quod ex eius *ῥήσεων* opere depromptum esse videatur. De libelli memoria haec hactenus. Iam discedunt Bockius et Praechter duas in sententias diversas. Qualem enim ad finem compositus sit libellus aut quibus in castris sit ponendus adversarius, qui hoc in scripto impugnetur — nam libelli naturam esse polemicam ex secunda quidem parte (cf. Hieron. 315c) recte potest concludi —, hac in quaestione Praechter contra Bockii sententiam non frustra se convertisse mihi videtur. Nam cum Bockius (p. 33) ea, in quae invehatur Theophrastus, omnia redire putet ad quosdam Aristotelis locos, Praechter ex nimia, qua impugnentur sententiae, acerbitate adversarium non esse Aristotelem, Theophrasti magistrum, sed aliis in castris investigandum esse docet.³⁾ Ne repetam accuratius ea, quae hac de re exposuit vir doctus, statim summam faciam eorum, quae protulit p. 129 squ. Vel ipsa verba libelli ineuntia: „an vir sapiens ducat uxorem“ ostendere putat adversarium inveniri apud

¹⁾ Dicit Hugonem Victorium, qui composuit de nuptiis libros II.

²⁾ v. Bockium l. l. pg. 50.

³⁾ cf. l. l. pg. 129: „Gegen wen richtet sich diese Polemik? Bock. a. a. O. S. 33 meint, gegen Aristoteles, und läßt sich an dieser Annahme auch nicht durch den scharfen Ton der Polemik irre machen, wie er in dem Satze (fragm. 58 Haase): Porro liberorum causa uxorem ducere . . . stolidissimum est, hervortritt, einen Ton, der zu dem Freundschaftsverhältnis zwischen den beiden Philosophen schlecht paßt.“

Stoicos;¹⁾ deinde totius libri habitum spectare ad eundem Stoicorum fontem. Quis autem sit ex Stoicorum schola, qui impugnetur, id certe noniam posse diiudicari; sed imprimis eorum ex numero Zenonem, Stoicorum auctorem, nominandum esse docet. Apud eosdem Stoicos, non apud Aristotelem esse originem illius, quod sit *περί γάμου*, argumenti a Theophrasto aliisque posterioribus tractati sibi persuasit vir doctus Praechter.²⁾

Redeamus iam ipsum ad huius libelli Theophrastei argumentum, quocum comparare possumus Oeconomici *περί τῆς γυναικὸς ὁμιλίαν* praecepta (cap. 4). Maxime autem primo quidem obtutu differre videtur utriusque libelli argumentum. Statim enim in initio profert auctor quaestionem, an sapienti uxor sit ducenda. Quomodo iudicaverit hac de re satis aperte ex argumento sequenti cognoscitur: dissuadet sapienti matrimonium ineundum. Nam praecipue matrimonium docet studiis obstare philosophiae, cum nemo et uxori et philosophiae pariter operam dare possit (Hier. 315c). Quam ad sententiam confirmandam quae et qualia afferat argumenta, h. l. enumerare

¹⁾ cf. pg. 129/30: „Man wird dadurch sogleich an die bei der Stoa beliebte Ausmalung eines Weisenideals erinnert und an die im Zusammenhange damit gepflogenen Erörterungen, ob der Weise dieses oder jenes tue oder nicht tue, wobei ja auch gerade die Frage nach dem Verhalten des Weisen zur Ehe eine Rolle spielte.“

²⁾ cf. pg. 128: „Unser Resultat ist also, daß die Erörterungen der späteren griech. Literatur über das Ehethema nicht aus einer Schrift des Aristoteles über diesen Gegenstand herzuleiten, sondern ihr Ursprung innerhab der Stoa zu suchen ist, wodurch bei dem Zusammenhang zwischen der Stoa und Aristoteles nicht ausgeschlossen wird, daß einzelne in jenen Erörterungen ausgeführte Gedanken im letzten Grunde Eigentum des Aristoteles sind.“ Hac ex re, scil. ex ratione inter Stoicos et Aristotelem intercedente, etiam explicari posse puto Theophrasti, Aristotelis discipuli, locum Oec. 43 b 22/23, quem Stoicorum doctrinam valde redolere antea statuimus (v. p. 27 not. 1).

longum est. Si igitur illa verba veram Theophrasti de matrimonio sententiam praebere credimus — neque est, cur id negemus —, quo modo coniungi possunt cum illis Oeconomici praeceptis coniugalibus? Nonne ea supervacanea esse aut omnino dissentire videntur ab illius aureoli libelli argumento? Quid? Quod legimus apud Hieron. 315c: „Porro liberorum causa uxorem ducere, vel ne nomen nostrum intereat vel ut habeamus senectutis praesidia et ut certis utamur heredibus, stolidissimum est“: in Oeconomico 43b 20 sqq. contraria fere exstat sententia: *καὶ ἡ τῶν τέκνων κτῆσις οὐ λειτουργίας ἐνεκεν τῆς φύσει μόνον οὐσα τυγχάνει ἀλλὰ καὶ ὠφελείας· ἢ γὰρ ἂν δυνάμενοι εἰς ἀδυνάτους πονήσωσι, πάλιν κομίζονται παρὰ δυνάμενων ἀδυνατοῦντες ἐν τῷ γήρῳ?* Facile autem has offensiones tolli posse puto et sine dubio F. Bockius¹⁾ recte refutavit Goettlingium²⁾ et L. Schmidtium,³⁾ qui ab hoc aureolo Theophrasti profecti eundem scripsisse primum oeconomicorum librum Aristotelis personati negaverunt. Nam etsi Theophrastus illo in libello sapienti dissuadeat matrimonium, eum ideo non obloqui putat illis Oeconomici sententiis. Quod enim valeat de sapiente, idem non valere oportere de omnibus hominibus. Quin etiam Theophrastus ipse interdum non improbat sapientis nuptias, si uxor pulchra sit, „si bene morata, si honestis parentibus, si ipse sanus et dives.“⁴⁾

Argumenta autem illa fortasse dixerit quis, quibus commotus Theophrastus sapienti dissuadeat matrimonium, non solum ad philosophos referri posse, sed alios quoque ad homines. Sed primum totus ostendit libelli habitus ea omnia esse dicta, ut philosophos tantum retineant a

¹⁾ cf. l. l. pg. 41/42.

²⁾ cf. edit. pg. XIV sqq.

³⁾ cf. Ethik II. pg. 465 n. 43.

⁴⁾ cf. Hieron. 315 c.

nuptiis: „sapiens autem“, legitur ex. gr. 315 b, „numquam solus esse potest. Habet enim secum omnes qui sunt quique fuerunt boni et animum liberum quocumque vult transfert.“

Aliam autem praebere videtur difficultatem ille, quem antea exhibui, locus Oec. 45a 17 (*πρὸς φιλοσοφίαν*), unde concludi potest auctorem in componendo libello etiam philosophicam rei familiaris administrationem in animo habuisse. Si hoc modo illa verba intellegenda esse accipimus, illam Bockii sententiam caducam atque inanem esse apparet. Sed cf. pg. 57, ubi totum illum Oec. locum alio modo conatus sum interpretari, auctorem docens quasi praeterientem illa verba *καὶ φιλοσοφίαν* addidisse verbis praecedentibus.¹⁾ Hac igitur de causa liber Oec. I a Theophrasto non potest abiudicari. Accedit, quod in Theophrasti fragmentis editionis Wimmerianae invenitur exemplum (158), unde mulierem ipsa in oeconomia suam habere provinciam luce clarius apparet: *οὐ γὰρ δὲ τὴν γυναῖκα δεινὴν ἐν τοῖς πολιτικοῖς, ἀλλ' ἐν τοῖς οἰκονομικοῖς εἶναι.* Hominem igitur oeconomicum non carere posse

¹⁾ Praeterea illo libello aureolo non nimiam vim tribuendam esse puto; eum enim nihil aliud esse nisi thesin polemicam atque rhetoricam iam commemoravimus, quae ex sua natura est intellegenda. cf. ea, quae hac de re scripsit v. d. Praechter p. 130: „Er (i. e. Theophrastus) hat sich dabei das stoische Weisenideal vorübergehend angeeignet, um so die Stoa auf ihrem eigenen Boden und mit ihren eigenen Mitteln zu schlagen.“ Habemus igitur libellum per occasionem quandam compositum, cuius sententiis non nimis confidendum esse puto, ita ut, si habemus in Theophrasti libris duas eadem de re sententias diversas, alteram in libro aureolo expressam alteri malim postponi. Talem autem casum omnino non exstare vidimus comparantes illa Oec. praecepta coniugalia cum iis, quae de philosophorum nuptiis exposita sunt in libro aureolo; nam nihil inesse credo in Oec., quod cogat, ut eum virorum sapientium in usum compositum esse accipiamus.

mulieris negotiis haec est propria Theophrasti sententia.

Exstant deinde in fragmentis Theophrasteis duo alia fragmenta (n. 152 et 157), quae bene congruunt quibusdam cum Oeconomici placitis. Alterum (n. 152) eandem fere praebet sententiam atque Oec. 43 b 20 ss., quam paulo antea exscripsi ad comparandum illum aureoli locum 315 c. (agit de viri officiis, qui admiratione dignus haberi velit; cum alia tum haec illi praecepit Theophrastus): *ἔπειτα γονεὺς γηροτροφεῖν καλῶς ταῖς τ' ἐκείνων βουλήσας τὸν αὐτῶν βίον εὐπειθῆ κατασκευάζειν . . . καὶ μὴν καὶ γυναικὸς καὶ παίδων ἐπιμελητέον καλῶς καὶ φιλανθρωπῶς. οἱ μὲν γὰρ εἰς τὸ γῆρας ἀμείβονται ταῖς θεραπαλαῖς κ. τ. λ.*

Habemus igitur eadem de re tres Theophrasti locos, quorum tertius non congruit cum ceteris duobus nulla alia de causa, quod eius argumentum referatur ad improbandum unius sapientis matrimonium, cum duo reliqui in univsum de ceterorum hominum matrimonio intellegendi sint.

Tertium quoque Theophrasti fragmentum, quod supra commemoravi (n. 157), satis ostendit ea, quae in Oec. 44 a 17 ss. proferuntur de nimio mulieris ornatu, bene concinere cum sententiis Theophrasteis: *οὔτε ὄραν οὔτε ὀρᾶσθαι γυναῖκα καὶ ταῦτα ἐξησχημένῃ πρὸς κάλλος ἐπίσταται γὰρ ἀμφοτέρω πρὸς ᾧ μὴ δεῖ.*

Cum igitur difficultas, quam praebere videbatur ille aureolus Theophrasti de nuptiis libellus, facile remota sit, illa tria fragmenta nostram de Oeconomici auctore opinionem confirmare satis apparet.

Reliquum est, ut examinemus illam, quam primum protulit Goettlingius (l. l. pg. XI.), offensionem. Inde enim, quod auctor 43 b 9 verbis: *ὑπόκειται γὰρ ἡμῖν ἐν ἄλλοις* Aristoteleis Politica (52 a 26 sqq.) tamquam suum opus citare videtur, conclusit vir doctus Aristoteli ipsi hunc

libellum esse adiudicandum. Sed recte contra Goettlingium iam disputaverunt Schoemannus (l. l. pg. 232) et Susemihlius (praef. p. IX.). Nam hanc citandi rationem, qua usi Aristotelis discipuli magistri verba tamquam sua propria afferunt, nullam praebere offensionem apparet ex similibus, quos collegit Susemihlius, Eth. Eud. et Magn. Mor. locis. „Ubique enim dubitare licet, utrum scriptor ad opus Aristotelis in vulgus non editum tamquam ad communem scholae peripateticae possessionem provocare velit an potius paraphrasin laudare talis operis a se ipso scriptam.“ (Susem. praef. pg. IX.) Non igitur mirum esse videtur Theophrastum quoque sicut alios Aristotelis auditores illa usum esse citandi ratione. Fortasse etiam alio modo ille locus potest explicari. Agit enim de hominum vel animalium (cf. 43 b 10: *ὅσπερ καὶ τῶν ζῴων ἕκαστον*) naturali procreationis instinctu; talia verba in libro quoque quodam de animalibus scripto facile inveniri posse nemo erit, qui negabit. Scimus autem ex Diog. Laërt. V, 43 etiam Theophrastum de animalibus minimum decem singulares conscripsisse libros, quorum nullus integer¹⁾ diem tulit. Hos quoque ad libros Theophrasti ipsius illud *ὑπόκειται γὰρ ἡμῖν ἐν ἄλλοις* pertinere posse quis est, qui neget?

Accedamus iam ad quosdam Oeconomici locos illustrandos, ex quibus de aetate quidem auctoris nonnulla nos lucrari posse puto. Jam supra illa cap. IV. verba, quae sunt de quodam Pythagoreorum more, commemoravi. Quae verba studia Pythagorea iis, quibus scriptus est libellus, temporibus valde floruisse ostendunt. Bene autem congruere his cum temporibus aetatem Peripateticorum priorum ex eorum scriptis satis apparet. Aristoteli

¹⁾ Joachim, de Theophrasti libris *περὶ ζῴων*, diss. Bonn. 1892 coniecit excerpta ex Theophrasti *περὶ ζῴων ἡθῶν ἢ περὶ ζῴων φρονήσεως* deducta in Aristotelis de animalibus libro IX. inveniri.

telem ipsum scripsisse *περὶ τῶν Πυθαγορείων* testantur eius fragmenta.¹⁾ Commemorantur Pythagorei in Magn. Mor. 1182 sq. Aristoxenum praecipue suam de musica doctrinam ex Pythagoreorum numerorum doctrina deduxisse notum est. De aliis huiusmodi exemplis cf. Diels, Vorsokratiker, pg. 27 sq. Qua de Pythagoreorum auctoritate in Christii-Schmidii hist. litt. Graec. I⁵ pg. 587 legimus haec: „Mächtig ist auch der Einfluß, den der Pythagoräismus auf Platon und eine Gruppe frühperipatetischer Philosophen (Aristoxenos, Herakleides Pontikos, Dikaiarchos) wissenschaftlich, ethisch und schriftstellerisch geübt hat.“ Quid igitur veri est similius, quam ut librum quoque Oec. I. Peripateticorum priorum aetate compositum esse ex illis Pythagoreorum verbis concludamus? Quis autem ex illorum philosophorum numero magis quam Theophrastus respiciendus est, ut qui composuerit Oeconomicum?

Alia quoque via progredientes in eandem, qua floruit Theophrastus, aetatem nos delegari puto. In capite enim Oec. quarto exeunte nimius mulierum ornatus comparatur cum eo, quo in scena utuntur actores tragici. Cur h. l. praeter tragoedos non memorantur actores comici, quorum ornatum, qui compararetur, magis quam tragoedorum idoneum fuisse puto? Quod nulla alia de causa omissum esse puto, nisi quia novam illam comoediam, cuius personae aequalium etiam lautiorum cultum saepe prae se ferebant, auctor nondum novit; quem rerum statum quid obstat ne Theophrastum ex eis, quae in Aristotelis scholis audivit, retinuisse dicamus?

Sed accuratius etiam libelli aetatem ex alio eius loco nos statuere posse credo. Terminum enim, qui dicitur „post quem“, praebere videntur Oec. verba 44b 34:

¹⁾ v. Rose, Arist. fragm. (ed. min.) no. 190 sq.

Περσικά δὲ ἦν τὸ πάντα τετάχθαι, καὶ πάντ' ἐφορᾶν αὐτόν, quibus verbis Persica commendatur rei familiaris administratio. Cur h. l. non scripsit auctor id, quod expectaveris: *Περσικά δὲ ἐστὶν κ. τ. λ.*? Qua de causa posuit imperfectum *ἦν*? Voluitne dicere Persicam administrationem auctoris aetate noniam adhiberi vel adhibendam esse? Minime. Commendat eam una cum Laconica 44b 30/31: *πρὸς δὲ φυλακὴν τοῖς τε Περσικοῖς συμφέρει χρῆσθαι καὶ τοῖς Λακωνικοῖς*. Ut dicam, quid sentiam. Ea, qua compositus est libellus, aetate regnum Persarum noniam exstitisse illo ex loco concludam. Quod ab Alexandro Magno a. 330. deletum esse constat. Hunc igitur post annum 330 libellum scriptum esse puto. Comparantibus nobis hunc terminum, qui dicitur „post quem“, cum illo paulo antea statuto, qui dicitur „ante quem“, libellum apparet scriptum esse exeunte saeculo IV.

Quibus absolutis h. l. non praetermittendum esse mihi videtur, priusquam accedam ad illustrandam libelli dicendi rationem, quin absolvam rationem, quae intercedere videtur inter hunc primum libellum et tertium, qui vocatur, Oeconomicorum Ps.-Arist. Tribus de illis libris Ps.-Arist., ut iam antea vidimus, hoc imprimis esse statuendum putat Bockius, eos plane nihil habere commune, praeterquam quod eodem coniungantur traditionis vinculo. Atque libris quidem duobus prioribus hanc sententiam confirmari iam antea in dissertationis introductione commemoravimus. De tertio autem libello¹⁾ non ita certe iudicari posse equidem puto. Sed huius de libelli auctore quid iudicaverint viri docti, accuratius repetere supersedeo, praesertim cum nuperrime R. Blochius²⁾ eorum sententias

¹⁾ cf. ea, quae de libelli condicione exposui pg. 6.

²⁾ cf. R. Bloch: Liber secundus yconomicorum Aristotelis in: Archiv für Gesch. d. Philos. tom. XXI (1908) pg. 333 ss.

collegerit¹⁾ atque sagacissime egerit singulis de libri placitis suamque addiderit de libelli auctore sententiam. Cum enim Susemihlius²⁾ auctore Roseo³⁾ libelli argumentum „ipso Aristotele nequaquam indignum“ esse iudicet,⁴⁾ F. Bockius autem suspicetur libellum secundam operis maioris esse *σχέσις: ἀνδρὸς πρὸς γυναῖκα*, quae antiquitus etiam seorsum ferri solita sit ex illo opere maiore falso Aristoteli tributo,⁵⁾ cuius titulus a Diog. Laërt. 23: *οἰκονομίας* a referatur, ab Hesychio 17: *οἰκονομικὸν α*, aliam ingressi sunt viam C. Praechter⁶⁾ et R. Blochius, cuius dissertationem modo commemoravi: singulis enim libelli sententiis examinatis Praechter (pg. 132) non paucos inveniri locos statuit, qui mitiorem illam Stoicorum posteriorum doctrinam redoleant, ita ut libellum Stoicorum sectae adiudicare non dubitaverit. Ultra etiam progressus est Blochius, qui eadem ratione usus duas libelli partes distinxit diversis ab auctoribus compositas. Summa dissertationis, quam legimus l. l. pg. 466, est haec: „Der liber secundus yconomicorum Aristotelis ist keine einheitliche Schrift; er zerfällt in 2 Teile, in einen ursprünglichen

¹⁾ cf. praecipue l. l. pg. 336/37.

²⁾ l. l. pg. XXI.

³⁾ cf.: de Aristotelis librorum ordine et auctoritate commentatio pg. 60 ss.

⁴⁾ Rosei, quae exstat in Arist. fragm. ed. min. pg. 140, sententiam secutus huius libelli argumento bene convenire putat inscriptionem *νόμοι ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς*, quae exstat in scriptorum Aristotelicorum indicis anonymi ex Hesychio excerpti appendice n. 166.

⁵⁾ cf. Bock. l. l. pg. 18: „Nam qui prius illud opus confecit, quod ad hanc aetatem non pervenit, distribuisse traditur totam materiam in quattuor *σχέσεις*: 1. *πατὸς πρὸς τέχνην*, 2. *ἀνδρὸς πρὸς γυναῖκα*, 3. *δεσπότου πρὸς δούλους*, 4. *εἰσάγων πρὸς ἐξίγνα*, Arist. vero tres statuit partes . . .“

⁶⁾ Hierocles der Stoiker, Lips. 1901.

Kern (i. e. cap. I, II, III—p. 145,7) und in ein Anhängsel. Der erste ist das Werk eines Peripatetikers aus der Zeit von c. der Mitte des 3. bis zum 1. Jahrh. v. Chr.; möglicherweise wurde er im Anschluß an das I. Buch der Ökonomik verfaßt; jedenfalls wurde er ziemlich früh in das Aristotelische corpus eingefügt. Dies lehrt das dem Arist. bewußt untergeschobene Anhängsel, das von einem „Stoiker“ der Kaiserzeit etwa des 2. oder der folgenden Jahrhunderte herrührt.“ Qua in Blochii sententia nobis acquiescendum esse equidem puto. Si igitur illam partem secundam, quae ad partem priorem supplendam a Stoico quodam composita est, reicimus atque neglegimus, restat parvum opusculum vix trium capitum, quorum argumentum est adiudicandum auctori peripatetico. Jam quaeramus, utrum conexus exstet inter hanc partem libelli pristinam et primum illum Oeconomicum an illa capita tria sint habenda pro libello sui iuris composito ab homine quodam Peripatetico. Atque recte quidem Susemihlius (l. l. pg. XXI.) eorum sententiam repudiavisse mihi videtur, qui contenderunt, tertium libellum hunc ipsum in finem esse compositum, ut primum illum continuaret. Nam cum viderimus primi auctorem omnia, quae sibi proposuisset, plane absolvisse neque omisisse praecepta illa maritalia in cap. II indicata, non est, cur illa libri tertii capita, quibus praecipitur et uxoribus, quomodo gerere se debeant in maritos, et maritis quomodo in uxores, pro supplemento habeamus libri primi.

Sed negari non potest similes nonnullas inveniri sententias utroque in libro, ex quibus id fortasse concludi posse mihi videtur, auctorem illorum libri III. capitum capitibus III et IV libri primi commotum ampliorem tractationem eadem de re componere sibi proposuisse.¹⁾

¹⁾ cf. R. Bloch. l. l. pg. 466: „Möglicherweise wurde es im Anschluß an das I. Buch der Ökonomik verfaßt.“

Ad illustrandam hanc sententiam affero haec: primum quidem quae leguntur in Oec. I. 43 b 20 ss. de utilitate, quam praebeant liberi bene educati parentibus aetate provectis, ea simili modo explicantur ab auctore libri III (p. 143,3 ss.); deinde de rebus, quae fiant intra domi parietes, uxorem, non maritum, operam dare decere et auctori libelli primi placet (cf. finem cap. III) et tertii (p. 140, 1 et 21); tum ea, quae afferuntur in Oec. 44 a 17 ss. de nimio mulieris sui ornandi studio, habent locum similem in libello III. p. 140, 11 ss. Quae exempla ostendere puto auctorem pristinae quidem libri III. partis illa Theophrasti capita ante oculos habuisse eiusque vestigiis instituisse ita, ut ipsam illam primi libri partem sibi eligeret ad componendam novam ampliorem eiusdem materiae tractationem. Quam ad sententiam adducor praecipue libelli brevitate; nam si subtrahimus secundam libelli partem postea additam, remanet opusculum trium fere capitum, quae pro singulari libro non esse habenda nemo erit, qui neget. Deinde quod statim incidit auctor medias in res atque abrupte incipit disputationem ita: „Bonam mulierem eorum, quae sunt intus dominari oportet“, id meam opinionem confirmare videtur. Hoc quidem modo dici posse puto, librum Oec. Ps.-Arist. primum cohaerere cum priore quidem parte libri III. ab homine quodam Peripatetico composita.

VI.

De libelli dicendi ratione.

Cum ex omnibus, quae hucusque exposui, libellum Theophrasto non esse indignum me putem demonstravisse, iam adiungam ultimam dissertationis partem, quae valde iuvabit nostram de Theophrasto auctore opinionem. Nam dicendi ratio adeo congruere mihi videtur cum

aliorum Theophrasteorum librorum, ut nulla iam mihi remaneat de origine Theophrastea dubitatio. Quod ut exponam, ita meam instituam disputationem, ut primum de particularum usu verba faciam atque praepositionum, deinde de vocabulis, quae poëticum quendam colorem habent, quem Theophrastum saepe intulisse in sermonem pedestrem constat. Qua in re duplicem observari puto dicendi rationem. Nam sicut antea vidimus duabus ex partibus constare libellum, ita etiam hac in re duas facere possumus observationes, quibus etiam hac ex parte illa firmatur opinio, Theophrastum Aristotelis quidem sententias ex schedis in scholis quibusdam magistri exceptis in suum transtulisse opusculum. Nam vocabula illa poëtica, quae possum afferre, altera tantum in libelli parte dimidia reperiuntur, cum ea deesse in priore puto ea de causa, quod ibi sententias magistri in scholis notatas eisdem fere vocibus expressit atque reddidit. In particulis autem atque praepositionibus per totum libellum pariter observare possumus, id quod non mirum est, certum aliquem et sibi constantem usum.

Jam ad rem ipsam. Atque primum quidem, ne quid praetermittam, pauca dicam de usu hiatus. Possumus autem statuere hiatus evitandi studium et in primo Oecon. libro et in aliis Theophrasti libris pariter esse neglectum. Qua ex re sane nihil potest concludi nisi nullam hac ex parte causam exstare, quae contra Theophrastum ut Oeconomici auctorem quicquam valeat. Quam ob rem hiatus neglectum numerare possumus in eis argumentis, quae singula quidem non sunt magni, consummata autem summi sunt momenti.

Nunc de particularum usu.¹⁾ Ita hanc instituam quaes-

¹⁾ cf. Guil. Mueller: De Theophrasti dicendi ratione; Pars prima: Observationes de Particularum usu, diss. Gott. 1874. Mag-

tionem, ut ordinem retineam particularum, quem praebet Oeconomicus. Quarum usum videbimus optime congruere cum ceterorum Theophrasti scriptorum, quod non parvi est momenti. Particulas enim vel maxime fere sermonis ostendere propriam indolem nemo erit, qui neget. Nam si quid aliud, eas de suo posuisse auctorem quid est veri similis? Primum *μὲν* particulam sub examen vocemus aliasque cum *μὲν* sociatas. Locos enumerare supersedeo, quibus particulae *μὲν* opponitur *δὲ*. Satis frequenter *μὲν* et *δὲ* articulum sequi non solum Theophrasti, sed omnino linguae Graecae proprium est. Aliarum vero particularum cum *μὲν* coniunctarum longe primum tenet locum et in ceteris Theophrasti libris et in Oeconomico particula *οὖν*. Formula *μὲν οὖν*, quae quinquies exstat in Oec. 43a 5, a 10, 43b 13, 44a 8, 45a 17, ita semper usurpatur, ut novam aliquam inferat enunciationem, cum nullum inveniatur exemplum alterius usus, quem commemorat Mueller l. l. pg. 17 ss., quo ex usu haec formula ea, quae antecedunt, comprehendit atque concludit. Quod non mirum est, cum propter libelli brevitatem nulla detur occasio expositionis uberius concludendae. Praeter eas, quas dixi, particulas alias quoque persaepe invenimus in initio cuiusque fere enunciationis. Etenim incipiunt singulae structurae a particula *δὲ* non cum aliis coniuncta (quadragies ter), a particula *γὰρ* (vicies ter), a particula *καὶ* (duodecies), a particulis *οὖν* et *δὴ* bis et semel (43a 17, 45a 5; 44b 2). Quae particulae praeterea vario modo inveniuntur inter se coniunctae. Occurrunt particulae sociatae *μὲν γὰρ, καὶ γὰρ, ἔτι δὲ, ἔτι δὲ καὶ, ἅμα δὲ καὶ*. Quae omnia valde sunt adamata a Theophrasto. Et

nopere doleo, quod hac in re tractanda inspicere non potui L. Hindenlangii opusculum, quod inscribitur: Sprachl. Untersuchungen zu Theophrasts botan. Schriften, diss. Straßb. 1909, quem etiam de hiatu aliter iudicare atque a me factum est sero audivi.

quamquam concedendum est ea etiam aliis a scriptoribus saepe adhiberi, tamen addere possumus ne Oeconomicum quidem praebere eas particulas, quas Theophrasto non in usu fuisse scimus ex. gr. *τοίγαρ, τοιγάρτοι, τοιγαροῦν*.¹⁾

Jam de collocatione particulae *δὲ* nonnulla afferre mihi liceat. Neque enim parvi esse momenti puto tria inveniri in Oec. exempla, ubi *δὲ* non secundo, sed tertio demum enunciati loco positum est: 43a 4: *ἡ οἰκονομική δὲ μονορχία* (secundum verba respondentia *ἡ μὲν πολιτική* expectaveris *ἡ δὲ οἰκονομική*); 44a 9: *τοῦθ' ὑφηγείται δὲ* (*δὲ* om. Γ.) [*ὁ*] *καὶ ὁ κοινὸς νόμος*; 45b 1: *πρὸς εὐχρησίαν δὲ σκευῶν τὸ Λακωνικόν*. Quam collocationis proprietatem bene congruere cum Theophrasti dicendi ratione ex exemplis, quae collegit Mueller l. l. pg. 31, cognoscitur.

Usum quoque particularum *τέ, τὲ καί, τέ — καί* non differre a ceterorum Theophrasteorum scriptorum obiter tantum h. l. commemorare satis sit.

ὥστε particula conclusiva novies legitur nostro in Oeconomico (43a 8, a 14, a 20, a 22, 43b 1, b 12, 44a 13, a 14, 44b 36), partim coniuncta cum indicativo, partim cum infinitivo, partim cum optativo cum *ἄν*, partim per ellipsin i. e. sine verbo sequenti. Certam hac de re regulam in reliquis quoque Theophrasti scriptis non exstare idem Guil. Mueller statuit l. l. pg. 51, ubi optativum cum *ἄν* in libris tantum de causis plantarum scriptis inveniri legimus. Cum igitur hac in particula construenda singula Theophrasti scripta paululum inter se differant, Oeconomicus medium locum tenere videtur.

Particularum finalium unum tantum habemus exemplum 44b 29: *ὅπως μὴ ἅμα κινδυνεύσωσι ἅπαντες*, in quo nobis acquiescendum est, praesertim cum non offendant regulam a Muellero l. l. pg. 53 positam: „ὅπως apud

¹⁾ cf. Guil. Mueller l. l. pg. 66.

Theophrastum numquam cum coniunctivo aoristi primi medii constructum invenitur, contra exempla aoristi primi activi satis multa exstant.“

De particulis hactenus! Jam convertatur oratio mea ad praepositiones. Quarum ex usu nihil fere lucramur. Nam substantiva cum praepositionibus coniuncta, qualia sunt: *ἐξ ἀρχῆς* (43a 7), *ἐξ ἀνάγκης* (43b 12), *ἐν φαρμάκον λόγῳ* (44b 10) discipulus eodem modo, quo magister, loco adverbiorum adhibuit. Verba *ἐν φαρμάκον λόγῳ* non esse aliena a Theophrasti sermone ostendit C. Pl. III, 10, 3: *πλὴν ὅσα γ' ἐν φαρμάκον μέρει*. De usu praepositionum *ἐνεκα* (quinq: 43a 13 (bis), 44b 20, 21, 27), *ἐνεκεν* (semel: 43b 20), *χάριν* (semel: 43b 15) nihil novi addere possum. Ut apud alios scriptores *ἐνεκα* etiam apud Theophrastum ante genetivum locum potest habere (cf. ex. gr. Oec. 43a 13: *ἐνεκα τούτου* et Hist. Pl. I, 2, 2: *ἐνεκα τοῦ σπέρματος*), cum *ἐνεκεν* et *χάριν* stare soleant post substantivum. Praepositio quoque *πρὸς* c. acc. pendens ab adiectivo quodam satis frequenter apud Theophrastum in usu est.¹⁾ Cuius usus non pauca inveniuntur etiam in Oec. exempla: 43a 11: *αὐταρχες πρὸς τὸ εὖ ζῆν* (cf. C. Pl. III, 18, 1: *ἐξ ὧν πρὸς τὸ τελειογονεῖν μὴ αὐταρχες εἶναι τὸ θῆλυ κ. τ. λ.*); 44a 5: *πρὸς μὲν τὰς ἡσυχίας χεῖρον*; 44b 12: *πρὸς τὰ ἔργα βέλτιστα*; 45a 12: *ὠφέλιμα πρὸς οἰκονομίαν*; 45a 17: *πρὸς ὑγίαν καὶ οἰκονομίαν καὶ φιλοσοφίαν χρήσιμον*. Paucis his allatis id quidem apparet, hac quoque ex parte nullam exstare offensionem, quae caducam faciat atque inanem nostram de libelli auctoritate opinionem.

Restat, ut ex altera illa sermonis Theophrastei ratione argumenta ad sententiam meam fulciendam proferam, scilicet ut exquiram, num etiam in Oec. vocabula illa,

¹⁾ cf. Joachim l. l. pg. 64, ubi exempla collegit de usu adiectivi *ἀγαθὸς πρὸς* c. acc.

quae speciem habent poëticam, reperiantur, quae Theophrastum libenter atque diligenter in prosae sermonem inseruisse Joachim¹⁾ docuit. Quam quaestionem pauca quidem, id quod non mirum est propter parvum libelli ambitum, praebere puto momenta, ita tamen, ut Theoprastea libelli origo hac quoque ex re possit comprobari.

Primum quidem, ut videamus, quam artem exhibeat auctor in componendo libello, duos locos commemorem, ex quibus apparet hoc quoque in libro Theophrastum ornatum adhibuisse rhetoricum.²⁾ Verba enim 43b 21—23: *ἂν γὰρ ἂν δυνάμενοι εἰς ἀδυνάτους πονήσωσι, πάλιν κομίζονται παρὰ δυνάμεων ἀδυνατοῦντες ἐν τῷ γήρα* satis redolere exemplum Gorgianum nemo erit, qui negabit. Alter exstat, quo sententia per imaginem rhetoricam expressa est, 44a 20—22: *ἡ δὲ δὴ τῆς . οσμώσεως οὐδὲν διαφέρουσα ἐστὶ τῆς τῶν τραγωδῶν ἐν τῇ σιγῇ πρὸς ἀλλήλους ὁμιλία*.

Sequantur verba, quae colorem prae se ferunt poëticum atque ea, quae praeterea aliquem produnt dicendi morem Theophrasteum. Quae leguntur in Oec. 44b 28/29 de rebus possessis: *αἱ πλείω τὰ ἀρπια εἶναι τῶν ἀνθρώπων*: haec verba optime congruunt cum Theophrasti dicendi ratione. Nam ex eius libris de plantis scriptis scimus scriptorem duo distinxisse palmarum genera: *ἀρπιμον* et *ἄαρπον*, quae saepe opponuntur (cf. H. Pl. I, 3, 5; II, 6, 6; IV, 12, 1 (2); VII, 9, 1; C. Pl. II, 10, 1). Accedit, quod vocabulum *ἀρπιμος* colorem habet poëticum, quo utuntur secundum Thesaurum Linguae Graecae praeter Theophrastum poëtae tantum tragici et comici (cf. Aesch. Prom. 453; Eur. Or. 1086, Suppl. 31, Hel. 111; Aristoph. Vesp. 264).

Adverbium quoque *νύ.τωρ* (45a 16), cuius Theophrasti

¹⁾ cf. l. l. pg. 54 ss.

²⁾ Locos, qui colorem habent rhetoricum, in Theophrasti Characteribus inesse observavit Immischius, Philol. 57, 193.

usum testatur fragm. I de sensu et sensibilibus 2, 8 (ter), vox est poëtica (cf. Hes. Op. et Dies, vs. 177; Soph. Ai. 47, 1035; Eur. Bacch. 469), quae sane iam ante Theophrastum a Platone atque Xenophonte in prosae sermonem excepta est.

Praeterea 45a 31/32 legitur domum esse oportere *εἴπρουν μὲν τοῦ θέρους, εὐήλιον δὲ τοῦ χειμῶνος*. Primum quidem ex Theophrasteis scriptis cognoscitur non solum adiectiva, sed etiam substantiva cum adverbio *εὖ* coniuncta valde adamavisse scriptorem (cf. etiam *εὐμερία* 45a 26 et 31; *εὐχρηστία* 45b 1). Deinde *εὐήλιος* (= soli bene expositus) praeter Xenophontem Oec. IX, 4 praecipue a poëtis adhibetur (Aristoph. Ran. 242; Aesch. Eum. 906; *εὐάλιος* forma Dorica exstat Eur. Hipp. 129; Iph. T. 1138), cum *εὔπρουν* (= ventis expositus) imprimis inveniat apud Platonem, Aristotelem, Theophrastum.

Veniamus iam ad exemplum gravissimum, quod praebet vocabulum *κατάβορρος* 45a 33 (boreae obversus). Quod vocabulum similiter formatum est ac poëtarum *πρόσβορρος* Theophrasteum et ipsum. Unde concludam *κατάβορρος* quoque esse poëticum; praeter Platonis Critiam p. 118 B. nusquam alibi inveniri videtur nisi apud Theophrastum¹⁾ C. Pl. II, 9, 17: *εὐλόγως δὲ καὶ ἐν τοῖς λεπτογείοις καὶ καταβόρροις οὐκ ἐπιζητοῦσι τὸν ἐρινασμόν*. Cuius vocabuli forma alia *καταβόρειος* exstat H. Pl. II, 8, 1.

Eadem ex Theophrasti consuetudine intellegendum esse puto vocabulum quoque *ἰσοπλατής*,²⁾ quod, quamquam minus est usitatum, tamen reperitur in Oec. 44a 33.

Vocabulum quoque *εὐαρχος* (44b 14), quod h. l. servorum est epitheton (sign.: moriger, imperio parens), cum

¹⁾ cf. Joachim l. l. pg. 59: „Magnus enim est numerus earum vocum, quae in litteris Graecis primum inveniuntur apud Theophrastum, magnus earum, quibus ille solus utitur.“

²⁾ „nempe ut magis soli quam Euro pateat“ Goettl. pg. 85.

saepius adhibeatur pro bono ductore aut pro eo, qui bene incipit, Theophrasteae illi proprietati tribuendum puto.

Cum igitur vocabula quaedam poëtica sine dubio inesse viderimus in secunda libelli parte dimidia, recte facere mihi videor, quod illud quoque *καὶ πάντ' ἐφορᾷ αὐτόν* (44b 34) colorem poëticum prae se ferre puto; praecipue verba *πάντ' ἐφορᾷ* ex poëtarum scriptis notissima sunt, ut quae attribuuntur Soli aut Jovi: in Homeri carminibus de Sole deo saepe dicitur *ὅς πάντ' ἐφορᾷ καὶ πάντ' ἐπα οὐεῖ* (velut λ, 109) et *Ζεὺς, ὅς ἐφορᾷ πάντα καὶ κρατύνει* apud Sophoclem (El. 170) legitur. Sed etiam de hominibus postea haec verba saepe usurpata sunt, velut proxime accedit hunc ad Oec. locum Aristoph. Equ. vs. 51: *ἐφορᾷ αὐτὸς πάντα*.

Nonnulla dicam postremo de vocabulo *ἐξομηρεῖν* (44b 17), cuius sensus proprius est: obsidibus acceptis fidem alicuius obstringere. Hoc autem uno loco Oec. Theophrastus metaphorice *ἐξομηρεῖν* posuit, ut significaret: pignorum caritate servorum fidem obstringere, ut in officio permaneant. Theophrastum hoc modo verba quaedam paululum variavisse testatur Joachim l. l. pg. 62: „verum enim vero videtur Theophrastus quoque interdum usitatas vocabulorum significationes inclinasse in alium sensum.“ Ita *στόγες* dixit pro frigoribus, *μύτρα* pro arboris medulla, *αἰγίς* pro ligno pinali medullosa.

Haec fere sunt, quae exponere volui de Oeconomicorum qui fertur Aristotelis libro primo. Quem libellum omnino non esse indignum Theophrasto mihi persuasum est, immo permulta inesse puto, quae Theophrasteam prodant originem. Theophrasti igitur mea quidem sententia est Oeconomicorum liber primus, qui etiam nunc a compluribus appellatur Pseudo-Aristotelicus.

Vita.

Guilelmus Kraemer natus sum Bullaviensis a. d. XII. Kal. Apr. a. 1888 patre Jacobo matre Elisabetha e gente Lehr, quos mihi adhuc superstites esse magnopere gaudeo. Fidem profiteor evangelicam. In patriae schola publicâ, ubi pater meus magistri munere fungitur, primis pueritiae elementis imbutus per sex annos frequentavi progymnasium Michelstadtense scholae, quam dicunt realem, adiunctum, deinde per duos annos gymnasium Gissense. Vere anni 1906 maturitatis testimonio instructus inter cives academicos universitatis Gissensis Ludovicianae receptus per octo semestria studiis me dedi philologicis et historicis.

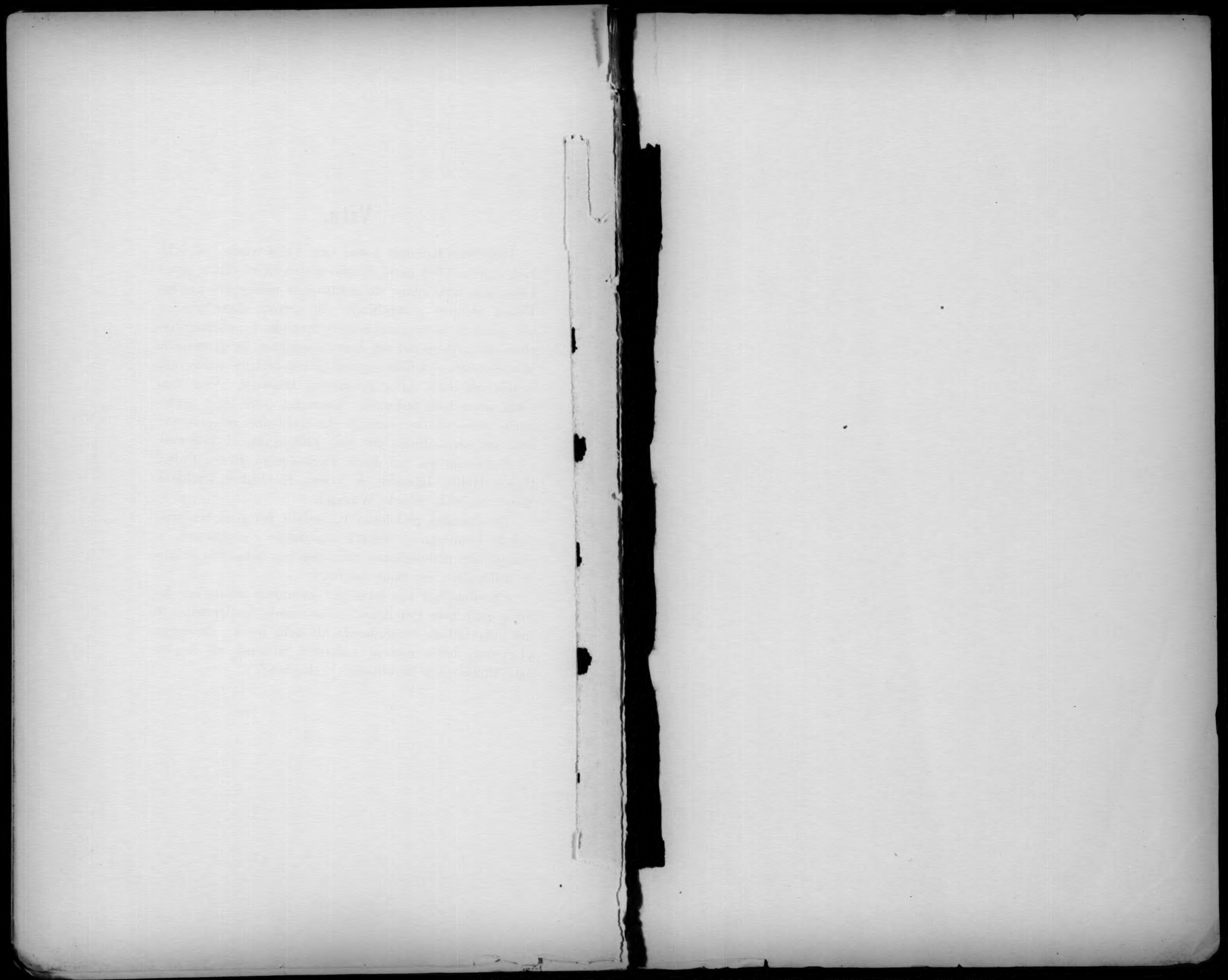
Docuerunt me viri docti: Bartholomae, Bethe, Collin, Groos, Haller, Immisch, A. Koerte, H. Oncken, Rachfahl, Sauer, Siebeck, Strack, Wuensch.

Proseminarii philologici fui sodalis per semestria tria; deinde Immischii et Koertii humanitate receptus sum in seminarium philologicum, cuius per tria semestria sodalis ui ordinarius, per unum senior.

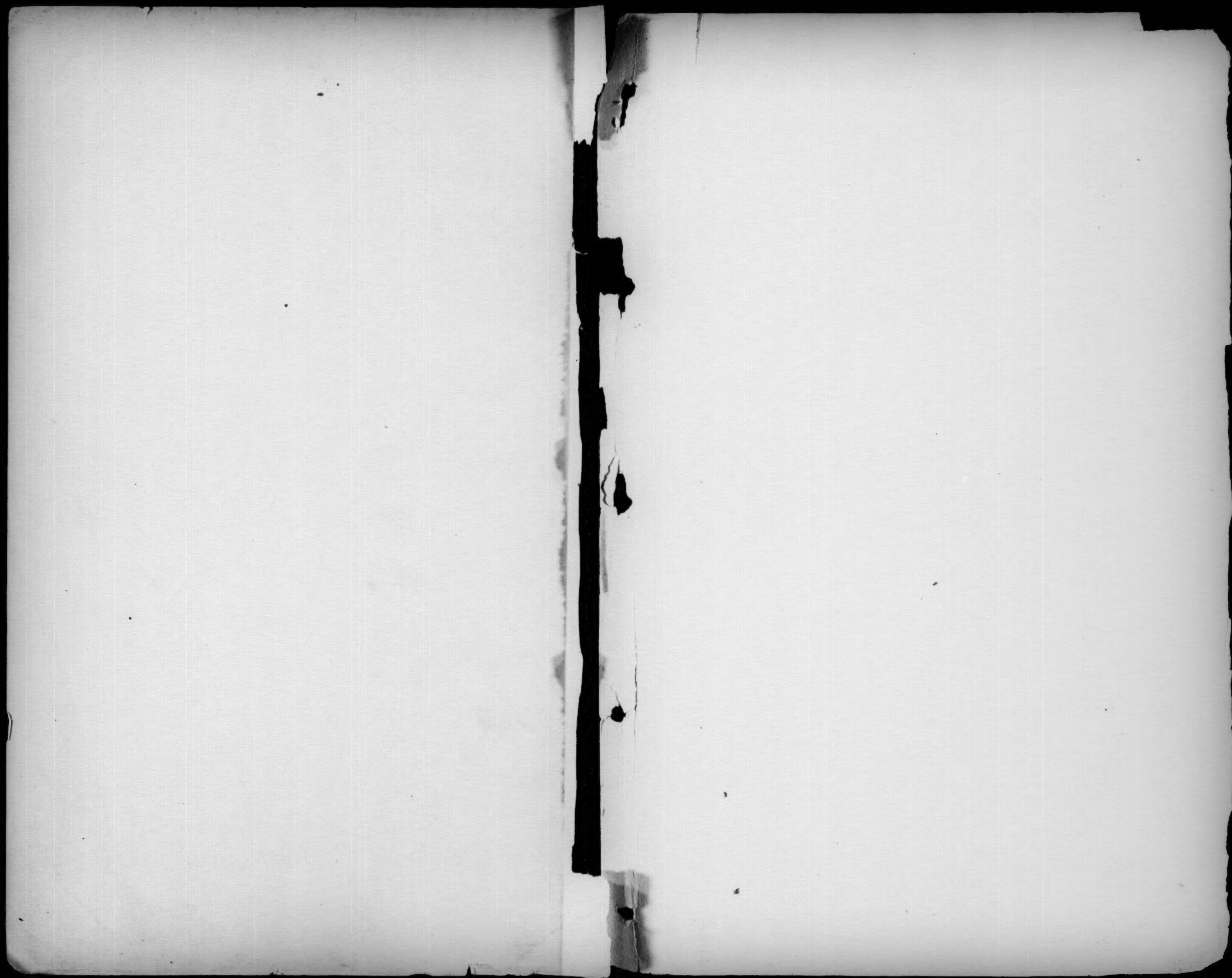
Omnibus, qui me docuerunt ex animo gratias ago debitas, praecipue Immischio, cuius consilio benignissimo in hac dissertatione conscribenda uti mihi licuit. Praeterea plurimum debeo nostrae sodalitati Gissensi, cui nomen est: 'Philologisch-Historische Verbindung'.

This book is due on the date indicated below, or at the expiration of a definite period after the date of borrowing, as provided by the library rules or by special arrangement with the Librarian in charge.

[illegible]

COLUMBIA UNIVERSITY

0032259344

88A 51

PZ

OCT 29 1917

